

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ (480-323/300 π.Χ.)

Επιμέλεια

Ελένη Μανακίδου

Αμαλία Αβραμίδου

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ (480-323/300 π.Χ.)

CLASSICAL POTTERY OF THE NORTHERN AEGEAN
AND ITS PERIPHERY (480-323/300 BC)

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Επιστημονική Επιτροπή / Scientific Committee

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής Α.Π.Θ.
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ Ομότιμη Καθηγήτρια Α.Π.Θ.
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων ΥΠ.ΠΟ.Α.
ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ Καθηγήτρια Α.Π.Θ.
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ Επίκουρη Καθηγήτρια Δ.Π.Θ.

Οργανωτική Επιτροπή / Organizing Committee

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ Καθηγήτρια Α.Π.Θ.
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ Επίκουρη Καθηγήτρια Δ.Π.Θ.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΣΟΝΑΚΑ ΕΔΙΠ Α.Π.Θ.

Διορθώσεις κειμένων

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΓΩΝΗ και οι επιμελήτριες του τόμου

Αγγλικές περιλήψεις / English Summaries

ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ και συγγραφείς

Ελληνικές περιλήψεις / Greek Summaries

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

Εικόνα εξωφύλλου / Cover photo

Ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας της Ομάδας του Πολυγνώτου, 430/20 π.Χ.,
Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής ΑΓΚ 3809 (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης)

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση
του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, Αθήνα

The present edition is realized with the financial aid
of the John F. Costopoulos Foundation, Athens

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΟΥ (480–323/300 π.Χ.)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Θεσσαλονίκη, 17–20 Μαΐου 2017

Επιμέλεια

Ελένη Μανακίδου Αμαλία Αβραμίδου

CLASSICAL POTTERY OF THE NORTHERN AEGEAN AND ITS PERIPHERY (480–323/300 BC)

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL ARCHAEOLOGICAL CONFERENCE
Thessaloniki, May 17–20, 2017

Edited by

Eleni Manakidou Amalia Avramidou

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ / THESSALONIKI 2019

 UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

Πρώτη έκδοση: Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2019

ISBN 978-960-12-2442-8

Η μερική ή ολική ανατύπωση είτε η καθ' οιονδήποτε τρόπον αναπαραγωγή του βιβλίου, καθώς και η φωτοτύπηση τμήματος ή ολόκληρου του βιβλίου, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη τιμωρείται από το νόμο.

© ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

© UNIVERSITY STUDIO PRESS A.E.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Αρμενοπούλου 32, 546 35

ΑΘΗΝΑ: Σόλωνος 94, 106 80

Τηλ. 2310 208731, 2310 209637, Fax 2310 216647

E-mail: info@universitystudiopress.gr

Ιστοσελίδα: www.universitystudiopress.gr

Περιεχόμενα / Contents

Χαιρετισμός	11
Προλογικό σημείωμα των επιμελητριών	13
Συντομογραφίες / Abbreviations	15
Χάρτης / Map	19

Τοπική κεραμική / Local pottery

Silvana Blaževska

Local Pottery Production along the Axios River in the 5th and 4th Centuries BC	23
<i>Τοπική κεραμική παραγωγή κατά μήκος του Αξιού ποταμού στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ.</i>	

Anelia Bozkova, Krazimir Nikov

The Grey Pottery of Southern Thrace in the Classical Age	35
<i>Γκριζα κεραμική στη Νότια Θράκη κατά την κλασική περίοδο</i>	

Χρυσάνθη Καλλίνη

Ο κάνθαρος στον βορειοελλαδικό χώρο τον 4ο αιώνα π.Χ.	47
<i>The Kantharos in Northern Greece during the 4th Century BC</i>	
<i>Chrysanthi Kallini</i>	

Athanasios Sideris, Milena Tonkova

Pottery of the Classical Period from Halka Bunar, Central Southern Bulgaria	57
<i>Κεραμική της κλασικής περιόδου από τη Halka Bunar, Κεντρική Νότια Βουλγαρία</i>	

Εισηγμένη κεραμική / Imported pottery

Polyxeni Adam-Veleni

A Red-Figure Pelike with a Nuptial Bath Scene in the Archaeological Museum of Thessaloniki	81
<i>Ερυθρόμορφη πελίκη με σκηνή γαμήλιου λουτρού στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης</i>	
<i>Πολυξένη Αδάμ-Βελένη</i>	

Nikos Akamatis

Red-Figure Vases by the Workshop of the Filottrano Painter in Northern Greece	91
<i>Ερυθρόμορφα αγγεία του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Filottrano στον βορειοελλαδικό χώρο</i>	
<i>Νίκος Ακαμάτης</i>	

Amalia Avramidou, Marina Tasaklaki

Attic Vases from the Sea Area between Samothrace and Lemnos	101
<i>Αττικά αγγεία από τη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Σαμοθράκης και Λήμνου</i>	
<i>Αμαλία Αβραμίδου, Μαρίνα Τασακλάκη</i>	

Χριστίνα Αβρονιδάκη, Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Ο Ζωγράφος της Κύλικας της Ερέτριας: ένας Ευβοέας αγγειογράφος στη Χαλκιδική 115

The Painter of the Eretria Cup: A Euboean Vase-Painter in Chalkidike

Christina Avronidaki, Eurydice Kefalidou

Απόστολος Γαρυφαλλόπουλος

Αττικές λευκές λήκυθοι «κυρίου» τύπου στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του:

διασπορά και χρονολόγηση, χρήση, εικονογραφία 127

Attic White-Ground Lekythoi of the Standard Type in the Northern Aegean and its Periphery:

Diffusion and Chronology, Usage, Iconography

Apostolos Garyfallououlos

Στέλλα Δρούγου

Η αττική «πολυτελής» κεραμική στο βασίλειο της Μακεδονίας στα χρόνια του Αλεξάνδρου Α΄ 139

Attic "Luxury" Pottery in the Macedonian Kingdom during the Reign of Alexander I

Stella Drougou

Filippo Giudice, Gaetano Santagati

Attic Imports to the Northern Aegean: The Construction of a Reference Framework 157

Αττικές εισαγωγές στο Βόρειο Αιγαίο: η δημιουργία ενός πλαισίου αναφοράς

An Jiang

Attic Red-Figure Pottery on Samothrace during the Classical Period 165

Αττική ερυθρόμορφη κεραμική στη Σαμοθράκη κατά την κλασική περίοδο

Amy C. Smith, Katerina Volioti

Lesser Pots Go Places: The Attic "Brand" in Macedonia and Thrace 175

Τα λιγότερο ποιοτικά αγγεία και η διάδοση της «φίρμας» του αττικού Κεραμεικού στη Μακεδονία και τη Θράκη

Μιχάλης Τιβέριος

Αττικά αγγεία (πήλινα και μεταλλικά) στην αρχαία Θράκη. Η παράμετρος της εικονογραφίας τους και το Εργαστήριο του Ζωγράφου της Ερέτριας 189

Attic Vases (Clay and Metal) in Ancient Thrace. The Parameter of their Iconography and the Workshop of the Eretria Painter

Michalis Tiverios

Δέσποινα Τσιαφάκη

Η μετάβαση στην κλασική εποχή στον βορειοελλαδικό χώρο μέσα από την κεραμική.

Συνέχειες και ασυνέχειες 207

The Transition to the Classical Period in Northern Greece through Pottery.

Continuities and Discontinuities

Despoina Tsiadaki

Εμπορικοί αμφορείς / *Transport amphoras*

Σταυρούλα Βραχιονίδου

Εμπορικοί αμφορείς της κλασικής περιόδου από τη βόρεια Πιερία 225
Transport Amphoras of the Classical Period from Northern Pieria
Stavroura Vrachionidou

Κωνσταντίνος Φίλης

Τα τοπικά εργαστήρια και οι εισαγωγές εμπορικών αμφορέων στο Βόρειο Αιγαίο στους κλασικούς χρόνους. Εμπορικά δίκτυα και αγορές καταναλωτικών αγαθών 243
Local Workshops and Imports of Transport Amphoras in the Northern Aegean during the Classical Period. Commercial Networks and Consumption Markets
Konstantinos Filis

Τοπική και εισηγμένη κεραμική σε αρχαιολογικές θέσεις / *Local and imported pottery from archaeological sites*

Πιερία και Θεσσαλία / *Pieria and Thessaly*

Αθηνά Αθανασιάδου, Ματθαίος Μπέσιος

Κεραμική του 5ου αιώνα π.Χ. από αγροικίες της Πύδνας 265
Fifth-Century Pottery from Farmhouses at Pydna
Athena Athanasiadou, Matthaios Besios

Βησσαρίων Μπαχλάς, Αναστάσιος Σύρος

Εργαστηριακές εγκαταστάσεις κλασικής εποχής στο Πιερικόν Ηράκλειον 277
Pottery Workshops of the Classical Period in Pierian Herakleion
Vissarion Bachlas, Anastasios Syros

Στέλλα Κατακούτα, Μαρία Σταματοπούλου

Μελαμβαφής κεραμική κλασικής περιόδου από τη Φάρσαλο 295
Classical Black-Glaze Pottery from Pharsalos
Stella Katakouta, Maria Stamatopoulou

Λίμνη Οχρίδα και Κοιλάδα Αξιού / *Lake Ohrid and the Axios Valley*

Vera Bitrakova-Grozdanova

A Contribution to the Study of Red-Figure Pottery from the 5th and 4th Centuries BC in Lychnidos 311
Συμβολή στη μελέτη της ερυθρόμορφης κεραμικής του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. στον Λυχνιδό

Dragi Mitrevski

Classical Pottery from the Royal Palace in Bylazora – Capital of the Independent Paeonians 321
Κλασική κεραμική από το βασιλικό ανάκτορο στη Βυλάζωρα – πρωτεύουσα των ανεξάρτητων Παιόνων

Goran Sanev

Olynthian Red-Figure Pottery from Isar Marvinci 331
Ολυνθιακή ερυθρόμορφη κεραμική από το Isar Marvinci

Θερμαϊκός Κόλπος / Thermaic Gulf

Ελένη Μανακίδου

Αττικά μελαμβραφή και ερυθρόμορφα αγγεία στο Καραμπουρνάκι 339

Attic Black-Glaze and Red-Figure Vases at Karabournaki

Eleni Manakidou

Ανναρέτα Τουλουμτζίδου

Κεραμική κλασικών χρόνων από τη Θέρμη Θεσσαλονίκης: η περίπτωση τεσσάρων απορριμματικών λάκκων 353

Classical Pottery from Four Deposits at Thermi, Thessaloniki

Annareta Touloumtzidou

Κωνσταντούλα Χαβέλα

Η παρουσία της επείσασκτης κεραμικής στον αρχαίο οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης (5ος-4ος αιώνας π.Χ.) 371

The Presence of Imported Pottery at the Ancient Settlement of Toumba, Thessaloniki

(5th-4th Century BC)

Konstantoula Chavela

Αναστασία Χρυσοστόμου, Πάυλος Χρυσοστόμου

Ταφικό σύνολο κλασικών χρόνων από τον τάφο 253 του Δυτικού Νεκροταφείου στο Αρχοντικό Πέλλας 391

Classical Funerary Assemblage from the Tomb 253 of the Western Necropolis at Archontiko, Pella

Anastasia Chrysostomou, Pavlos Chrysostomou

Χαλκιδική / Chalkidike

Άννα Αρβανιτάκη

Κεραμική των πρώιμων κλασικών χρόνων από ένα ταφικό σύνολο στην αρχαία Άφυτη: ένα στιγμιότυπο της αττικής κεραμικής παραγωγής 405

Early Classical Pottery from a Grave in Ancient Aphytis: A "Snapshot" of Attic Pottery Production

Anna Arvanitaki

Bradley A. Ault, Kathleen M. Lynch, Anna Panti, Zosia H. Archibald,

Lisa C. Nevett, Elisavet Bettina Tsigarida

The Olynthos Project: Classical Pottery in an Urban and Domestic Context 423

Το Πρόγραμμα της Ολύνθου: Κλασική κεραμική σε αστικά και οικιακά συμφραζόμενα

Απόστολος Δ. Θάνος

Αττική ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου 431

An Attic Red-Figure Squat Lekythos from the Cemetery of Ancient Akanthos

Apostolos D. Thanos

Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου

Λήκυθος του Ζωγράφου του Βερολίνου από το νεκροταφείο της αρχαίας Άφυτης. Το αγγείο και τα κεραμικά συνευρήματά του 445

A Lekythos by the Berlin Painter from the Necropolis of Ancient Aphytis.

The Vase and its Ceramic Context

Vasiliki Misailidou-Despotidou

- Άννα Παντή**
Μελαμβαφή αγγεία από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου 459
Black-Glaze Pottery from the Cemetery of Ancient Akanthos
Anna Pantí
- Άννα Παντή, Ελένη Μητσοπούλου**
Η κεραμική του 4ου αιώνα π.Χ. από τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας Αρέθουσας 475
Fourth-Century Pottery from a Section of the West Necropolis of Ancient Arethousa
Anna Pantí, Eleni Mitsopoulou
- Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Κλεοπάτρα Καθάρειου**
Αττική ερυθρόμορφη πελίκη της Ομάδας των Γρυπών από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου 491
An Attic Red-Figure Pelike of Group G from the Nekropolis of Ancient Akanthos
Eleni Trakosopoulou-Salakidou, Kleopatra Kathariou
- Κωνσταντίνα Τσονάκα**
Παρουσία και διάδοση της ερυθρόμορφης κεραμικής οικιακής χρήσης στις πόλεις του Κοινού των Χαλκιδέων 507
Presence and Diffusion of Red-Figure Household Pottery from the Poleis of the Chalcidian League
Konstantina Tsonaka
- Αιγαιακή Θράκη και Νήσοι Βόρειου Αιγαίου /
Aegean Thrace and Northern Aegean Islands**
- Nathan T. Arrington, J. Michael Padgett**
House, City, Country: Classical Fine Wares from the Molyvoti Peninsula (“Ancient Stryme”), Thrace 521
Οικία, Πόλις, Χώρα: Πολυτελής κεραμική κλασικών χρόνων από τη χερσόνησο της Μολυβωτής («αρχαία Στρώμη»), Θράκη
- Άγγελος Ζαρκάδας**
Θραύσματα παναθηναϊκών αμφορέων από το Καβείριο της Λήμνου 533
Panathenaic Amphora Fragments from the Kabeirion of Lemnos
Angelos Zarkadas
- Κωνσταντίνα Καλλιντζή, Κυριακή Χατζηπροκοπίου**
Αγγεία και νομίσματα στις ταφικές πρακτικές του 4ου αιώνα π.Χ. στο νεκροταφείο των τύμβων των Αβδήρων 541
Vases and Coins in Fourth-Century Funerary Practices at the Tumuli Necropolis of Abdera
Konstantina Kallintzi, Kyriaki Chatziprokopiou
- Γιάννης Κουρτζέλλης, Αγγελική Πανάτση**
Ερυθρόμορφες πελίκες από τη Νότια Νεκρόπολη της Μυτιλήνης 559
Red-Figure Pelikai from the Southern Necropolis of Mytilene
Yannis Kourtzellis, Angeliki Panatsi
- Πηνελόπη Μάλαμα, Νίκος Βασιλικούδης**
Κεραμική κλασικών χρόνων από τη θέση «Υδραγωγείο» στην Αμφίπολη 573
Classical Pottery from the “Hydragogeio” at Amphipolis
Penelope Malama, Nikos Vasilikoudis

Παρασκευή Μότσιου

Υδρίσκες από το ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα: παρατηρήσεις για την κατασκευή και τη χρήση μικρογραφικών αγγείων σε ιερά του Βόρειου Αιγαίου 591

Hydriskai from the Sanctuary of Demeter at Abdera: Observations on the Manufacture and Usage of Miniature Vases in Northern Aegean Sanctuaries

Paraskevi Motsiou

Μαρία Χρυσάφη, Καλλιόπη Ξανθοπούλου

Σύνολα κεραμικής από τη νεκρόπολη των Αβδήρων (τέλος 5ου – αρχές 4ου αιώνα π.Χ.) 605

Pottery Assemblages from the Necropolis of Abdera (Late 5th – Early 4th Century BC)

Maria Chrysafi, Kalliopi Xanthopoulou

Εύξεινος Πόντος / The Black Sea**Margarit Damyanov**

Pottery for Demeter: The Classical Assemblage from a Sanctuary in Apollonia Pontica (against a Northern Aegean Background) 623

Κεραμική για τη Δήμητρα: τα κεραμικά σύνολα κλασικής περιόδου από ένα ιερό στην Απολλωνία του Πόντου (σε συνάρτηση με τον βορειοαιγαιακό χώρο)

Othmar Jaeggi, Anna Petrakova

The Marsyas Painter and his Workshop in the Northern Black Sea Area 637

Ο Ζωγράφος του Μαρσύα και το εργαστήριό του στον Βόρειο Εύξεινο Πόντο

Χαιρετισμός

Αγαπητοί συνάδελφοι και φίλοι, αξιότιμοι καλεσμένοι, Κυρίες και Κύριοι,

Με συγκίνηση καλωσορίζω την έναρξη του εξειδικευμένου επιστημονικού συνεδρίου για ένα ιδιαίτερο κομμάτι της ελληνικής αρχαιολογίας, την κεραμική και την αγγειογραφία από την αρχή του 5ου έως το τέλος του 4ου αι. π.Χ., όπως αυτή εντοπίζεται στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του.

Ξεκινώντας τη σύντομη παρέμβασή μου θα επιθυμούσα να παρατηρήσω το εξαιρετικά ευχάριστο γεγονός ειδικά θέματα της ελληνικής αρχαιολογίας να αποτελούν το αντικείμενο ενδιαφέροντος και μελέτης ερευνητών απ' όλο τον κόσμο. Εκ των προτέρων, λοιπόν, πρέπει να ευχαριστήσουμε και να συγχαρούμε τους διοργανωτές, τον Τομέα Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης για την πρωτοβουλία τους να συνεργαστούν γόνιμα, να σχεδιάσουν με ζήλο και να υλοποιήσουν τελικά άψογα αυτή την προσπάθεια. Μία συνάντηση που είναι η συνέχιση και η προέκταση μίας προγενέστερης παρόμοιας συνάντησης, η οποία αποτέλεσε το επιστέγασμα της συνέργειας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού με το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών και τον Τομέα Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Η κεραμική ως αρχαιογνωστικό εργαλείο χρησιμεύει πολλαπλά στην αρχαιολογική έρευνα και τεκμηρίωση, καθώς οι πληροφορίες που κομίζει ερμηνεύονται πολλαπλά. Η τυπολογική και μορφολογική εξέλιξη, η διασπορά, η πυκνότητα, οι ομοιότητες και οι διαφορές, ιδίως όταν προσεγγίζονται σε διεπιστημονικό πλαίσιο, δεν αποτυπώνουν απλά την εξέλιξη των ίδιων των τεχνικών για την κατασκευή και διακόσμηση των αγγείων. Αποκρυσταλλώνουν διαδρομές και μετακινήσεις, κοινωνικά και τοπογραφικά στοιχεία, οικονομικά και τεχνικά δεδομένα που συμπληρώνουν τις ιστορικές γνώσεις. Και οι δυνατότητες αυτές εκτοξεύονται με τη χρήση ψηφιακών εφαρμογών, οι οποίες παρέχουν τη δυνατότητα συνδυασμού πλήθους πληροφοριών. Οι ειδικοί επιστήμονες που θα πάρουν το λόγο στη συνέχεια θα αναπτύξουν διεξοδικά επιμέρους τομείς της μελέτης της κεραμικής για την περίοδο που απασχολεί την επιστημονική συνάντηση.

Επιτρέψτε μου, πάντως, να παρατηρήσω ότι είναι ιδιαίτερα ελπιδοφόρο για τα παρακάτω, νέοι συνάδελφοι, ανερχόμενοι επιστήμονες, αρχαιολόγοι του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, να παρουσιάζουν τις θέσεις τους επί πρωτογενούς υλικού, το οποίο πρόσφατα ήρθε στο φώς στις πολυάριθμες σωστικές και συστηματικές ανασκαφές των Περιφερειακών Υπηρεσιών του Υπουργείου. Έτσι, αφενός ο σχετικός ακαδημαϊκός διάλογος διευρύνεται και αφετέρου αποδεικνύεται ότι η αναπτυξιακή δραστηριότητα δεν αντιστρατεύεται κατ' ανάγκη την αρχαιολογική έρευνα, εφόσον υπάρχει και τηρείται το κατάλληλο επιστημονικό πλαίσιο και η συναφής διεθνής δεοντολογία αλλά και οι σχετικοί νόμοι.

Επιπλέον, έγκριτοι αλλοδαποί ερευνητές, εκπροσωπούν επάξια τους φορείς τους, εκπαιδευτικά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα του εξωτερικού, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στη χώρα μας, φορείς διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς γειτονικών κρατών, κάτι που ενισχύει και εμβαθύνει συμπορεύσεις, οι οποίες μόνο θετικό πρόσημο μπορούν να έχουν για την παραπέρα εξέλιξη της σπουδής ειδικά της κεραμικής αλλά και γενικότερα της αρχαιολογίας.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη σύντομη παρέμβαση θα ήθελα να αναφερθώ σε μία ακόμη διάσταση του συνεδρίου, αυτονόητη για τους περισσότερους από εμάς. Σε μία εποχή οικονομικά δυσχερή, κατά την οποία η πολιτιστική κληρονομιά απειλείται διεθνώς και οι αρχαιολόγοι εξωθούνται στο περιθώριο, με τη συμμετοχή σας σε αυτή την επιστημονική συνάντηση αποδεικνύετε ότι η αρχαιολογία είναι μία ζωντανή επιστήμη η οποία παράγει έργο. Και αυτό το πνευματικό προϊόν είναι το πρώτο απαραίτητο βήμα

για την αποτελεσματική προστασία, διατήρηση και προβολή του αρχαίου πολιτιστικού μας αποθέματος. Ως εκ τούτου, το μήνυμα αυτού του συνεδρίου είναι αισιόδοξο και το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού το υποδέχεται ασμένως, καθώς ενδυναμώνει και προωθεί τους σκοπούς και τις προθέσεις του, τη διαφύλαξη του αρχαιολογικού πλούτου και τη βιώσιμη και ισόρροπη αξιοποίησή του με άξονα τη βελτίωση της κοινωνίας μέσα από την εξασφάλιση της επαφής του συνόλου του λαού με τα πολιτιστικά αγαθά.

Σίγουρη για την επικοινωνιακή πορεία και κατάληξη των εργασιών σας, εύχομαι σύντομα τα αποτελέσματα του συνεδρίου αυτού να αποτυπωθούν στην έκδοση πρακτικών που θα εμπλουτίσουν τις γνώσεις και θα προωθήσουν τη σχετική διεθνή συζήτηση.

Δρ. Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη
Γενική Γραμματέας
του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού

Προλογικό σημείωμα των επιμελητριών

Σε συνέχεια της επιτυχημένης πρώτης συνάντησης για την «Κεραμική της Αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.)» το 2011, αποφασίσαμε να πραγματοποιήσουμε ένα αντίστοιχο συνέδριο για την «Κεραμική της Κλασικής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (480–323/300 π.Χ.)». Η δεύτερη αυτή συνάντηση οργανώθηκε με την αगाστή συνεργασία του Τομέα Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δ.Π.Θ. και έλαβε χώρα στις 17–20 Μαΐου 2017 στην Αίθουσα Τελετών του παλαιού κτηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Ακολουθώντας το σκεπτικό του προηγούμενου συνεδρίου για την αρχαϊκή κεραμική, θεωρήσαμε ουσιαστική τη χρονική επέκταση της έρευνας για την κεραμική στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του κατά την κλασική εποχή. Στην προκειμένη περίπτωση επιδιώξαμε να καλύψουμε ένα εξίσου ευρύ γεωγραφικό πλαίσιο με ποικιλία θεμάτων σχετικά με τα τοπικά κεραμικά εργαστήρια, τις εισαγωγές κεραμικής, τις τεχνικές κατασκευής και τις χρήσεις, την εικονογραφία, το εμπόριο και τη διασπορά των αγγείων. Παράλληλα, προέκυψαν και ειδικότερα ζητήματα, όπως οι τοπικές απομιμήσεις διακοσμημένων και μελαμβαφών αγγείων, η επίδραση της μεταλλοτεχνίας στην κεραμική παραγωγή, ο ρόλος των αγγείων σε ταφικές και λατρευτικές πρακτικές. Ενδεικτική της ανταπόκρισης που είχε το συνέδριο ήταν η παρουσίαση σημαντικού αδημοσίευτου υλικού από πολλές πρόσφατες και παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες. Συμμετείχαν με ανακοίνωση (ατομική ή συλλογική) 30 αρχαιολόγοι από το εξωτερικό και 46 από την Ελλάδα. Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται 44 μελέτες κατανεμημένες θεματικά και γεωγραφικά, με αλφαβητική σειρά σε κάθε ενότητα.

Από ιστορική και αρχαιολογική άποψη, η κλασική περίοδος στην επικράτεια του Βόρειου Αιγαίου είναι καλύτερα γνωστή και τεκμηριωμένη σε σχέση με την αρχαϊκή, ωστόσο η μελέτη των κεραμικών ευρημάτων δεν έχει αξιοποιηθεί ερευνητικά σε ικανοποιητικό βαθμό. Το πλήθος των αγγείων που ήρθε στο φως από τις ανασκαφές και άλλες έρευνες των τελευταίων δεκαετιών προσφέρει το κατάλληλο υπόβαθρο για τη συστηματική διερεύνηση των κεραμικών συνόλων και επιτρέπει νέες συνθετικές προσεγγίσεις των αρχαιολογικών δεδομένων. Ειδικότερα, οι χώροι εύρεσης της κλασικής κεραμικής περιλαμβάνουν μεγάλο φάσμα αρχαιολογικών θέσεων, όπως οικιστικά και ταφικά σύνολα, ιερά, εργαστήρια. Οι θέσεις που παρουσιάστηκαν βρίσκονται στα παράλια και την ενδοχώρα του βορειοελλαδικού χώρου (Μακεδονία, Θράκη, Θεσσαλία), σε νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Σαμοθράκη, Λήμνος, Λέσβος) καθώς και σε ορισμένες περιοχές στη Βουλγαρία και την πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (FYROM).

Ως προς τις κατηγορίες των αγγείων παρατηρείται αξιοσημείωτη πολυμορφία σχετικά με τα σχήματα, τη διακόσμηση και τις πολλαπλές χρήσεις τους. Η τοπική παραγωγή αγγείων γίνεται ολοένα και πιο ευδιάκριτη, εν μέρει ακολουθώντας την ισχυρή προϋπάρχουσα κεραμική παράδοση και εν μέρει υιοθετώντας νέα σχήματα και τεχνικές από άλλες περιοχές, κυρίως από την Αττική. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι εμπορικοί αμφορείς, που προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τοπικά εργαστήρια του Βόρειου Αιγαίου, ενώ υπάρχουν και εισαγωγές από άλλες θέσεις. Τα αττικά κεραμικά εργαστήρια έχουν πολύ έντονη παρουσία σε όλη την υπό εξέταση περιοχή, όπως φανερώνουν τα πολυάριθμα και συχνά καλής ποιότητας αγγεία (μελαμβαφή, μελανόγραφα, ερυθρόμορφα, λευκού βάθους, Παναθηναϊκοί αμφορείς) που διακινούνται σε όλη τη διάρκεια του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Σε σύγκριση με την κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και τα διαφορετικά εργαστήρια προέλευσης, γίνεται εμφανής η κυριαρχία των αττικών αγγείων και η επιρροή τους στην τοπική παραγωγή κατά την κλασική εποχή. Ως εκ τούτου προκύπτουν νέα θέματα που σχετίζονται με συγκεκριμένους αγγειογράφους ή εργαστηριακές ομάδες και την κυκλο-

φορία των αγγείων τους ή τις επιδράσεις που δέχεται η κλασική αγγειογραφία από άλλες τέχνες (π.χ. τορευτική, ζωγραφική).

Στην υλοποίηση του συνεδρίου συνέβαλαν οικονομικά η Επιτροπή Ερευνών του Α.Π.Θ. και το Δ.Δ.Δ. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Δ.Π.Θ. Ουσιαστική ήταν η στήριξη που είχαμε από τη Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη. Επίσης, καθοριστική ήταν η συμβολή των μελών της επιστημονικής επιτροπής, του Ακαδημαϊκού και Ομότιμου Καθηγητή κ. Μιχάλη Τιβέριου, της Ομότιμης Καθηγήτριας κ. Στέλλας Δρούγου και της Επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων κ. Βασιλικής Μισαηλίδου-Δεσποτίδου. Στην αρτιότερη διεξαγωγή του συνεδρίου συνέβαλε η συνεργασία μας με τους προϊσταμένους και τους αρχαιολόγους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης καθώς και στις Εφορείες Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, Περιφέρειας Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Πέλλας, Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου, που χορήγησαν πρόθυμα έντυπο ενημερωτικό υλικό. Εξίσου σημαντική υπήρξε η προσφορά δύο βιβλίων, που δόθηκαν στους συνέδρους, με πρωτοβουλία της προϊσταμένης στη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων κ. Ελένης Κώτσου. Σε όλους οφείλουμε ξεχωριστές ευχαριστίες. Για τις ευγενικές χορηγίες τους ευχαριστούμε ιδιαίτερως τη Διεύθυνση Πολιτισμού και Τουρισμού του Δήμου Θεσσαλονίκης, το Κτήμα Γεροβασιλείου, το Φωτοαντιγραφικό Κέντρο International και το Βιβλιοχαρτοπωλείο Simbo-Μποδίτσης.

Η παρούσα έκδοση των πρακτικών δεν θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί χωρίς τη χρηματοδότηση που λάβαμε από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, στο Διοικητικό Συμβούλιο του οποίου εκφράζουμε τις θερμότερες ευχαριστίες μας για την αποδοχή του αιτήματός μας.

Στη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμών βοήθησε αποτελεσματικά η Χριστίνα Παγώνη, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στην Κλασική Αρχαιολογία. Ο χάρτης με τις υπό εξέταση θέσεις σχεδιάστηκε από τον Δρα Αρχαιολογίας Τάσο Μπεκιάρη. Τη βινιέτα που κοσμεί το εσώφυλλο και το οπισθόφυλλο του βιβλίου φιλοτέχνησε ο αρχαιολόγος-ζωγράφος Γιώργος Μιλτσακάκης. Εκτός από τη συμμετοχή της στην οργάνωση του συνεδρίου, η Δρ Κωνσταντίνα Τσονάκα συνέβαλε στη διεκπεραίωση πολλών πρακτικών ζητημάτων σε όλο το διάστημα της προετοιμασίας του βιβλίου.

Ο ανά χείρας τόμος πήρε την τελική μορφή του χάρη στην εξαιρετική συνεργασία μας με τον εκδοτικό οίκο University Studio Press, συγκεκριμένα τους εκδότες Λεωνίδα και Φρόσω Μιχάλη μαζί με τους Αρίστη Φρούτη, Ελένη Δημητρακοπούλου, Γεωργία Θεοδοσίου και Χρήστο Τζιώκο. Η συμβολή όλων των παραπάνω ήταν ανεκτίμητη και καθοριστική.

Ελένη Μανακίδου, Αμαλία Αβραμίδου

Συντομογραφίες / Abbreviations

Σε όλα τα κείμενα του τόμου έχουν υιοθετηθεί οι συντομογραφίες του *American Journal of Archaeology* (AJA) και του *Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου* (*Richtlinien für Publikationen des DAI, Abkürzungslisten*), ενώ χρησιμοποιούνται επιπλέον και οι εξής:

All texts of this volume have adopted the abbreviations of the *American Journal of Archaeology* (AJA) and of the *German Archaeological Institute* (*Richtlinien für Publikationen des DAI, Abkürzungslisten*); additionally, the following have been used:

ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
ΑΕΜΘ	<i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη 1987–2013.</i>
ΑΕΜΘ 20 χρόνια	Π. Αδάμ-Βελένη – Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), <i>Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη 20 χρόνια. Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη 2009.</i>
Αρχαία Μακεδονία III	<i>Αρχαία Μακεδονία III. Ανακοινώσεις κατά το Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 21–25 Σεπτεμβρίου 1977, Θεσσαλονίκη 1983.</i>
Αρχαία Μακεδονία IV	<i>Αρχαία Μακεδονία IV. Ανακοινώσεις κατά το Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1983, Θεσσαλονίκη 1986.</i>
Αρχαία Μακεδονία V	<i>Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10–15 Οκτωβρίου 1989, Στη μνήμη του Μανόλη Ανδρόνικου, Θεσσαλονίκη 1993.</i>
Αρχαία Μακεδονία VI	<i>Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15–19 Οκτωβρίου 1996, Στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη 1999.</i>
Αρχαία Μακεδονία VII	<i>Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 14–18 Οκτωβρίου 2002, Θεσσαλονίκη 2007.</i>
Αρχαϊκή Κεραμική 2012	Μ. Τιβέριος – Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου – Ε. Μανακίδου – Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), <i>Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.), Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 19–22 Μαΐου 2011, Θεσσαλονίκη 2012.</i>
ΕλλΚερ	<i>Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική</i>
Θρεπτήρια 2012	Μ. Τιβέριος – Π. Νίγδελης – Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), <i>Θρεπτήρια. Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 2012.</i>
Σίνδος 1985	Ι. Βοκοτοπούλου – Α. Δεσποίνη – Β. Μισαηλίδου – Μ. Τιβέριος, <i>Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1985.</i>
ΑΒΥ	J.D. Beazley, <i>Attic Black-Figure Vase-Painters</i> , Oxford 1956.
Addenda ²	T.H. Carpenter – T. Mannack – M. Mendonça (eds.), <i>Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena</i> , Oxford ² 1989.

- AEMTh* To Archaologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki, Thessaloniki 1987–2013.
- AEMTh 20 chronia* P. Adam-Veleni – K. Tzanavari (eds.), *To Archaiologiko Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη 20 χρόνια. Επετειακός τόμος*, Thessaloniki 2009.
- Agora IV* R.H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton N.J. 1958.
- Agora XII* B.A. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton N.J. 1970.
- Agora XXI* M. Lang, *The Athenian Agora XXI. Graffiti and Dipinti*, Princeton N.J. 1976.
- Agora XXIII* M.B. Moore – M.Z. Pease-Philippides, *Attic Black-figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton N.J. 1986.
- Agora XXIX* S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, Princeton N.J. 1997.
- Agora XXX* M.B. Moore, *Attic Red-figured and White-ground Pottery, The Athenian Agora XXX*, Princeton N.J. 1997.
- Agora XXXIII* S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: The Plain Wares, The Athenian Agora XXXIII*, Princeton N.J. 2006.
- Agora XXXVIII* C.L. Lawton, *Votive Reliefs, The Athenian Agora XXXVIII*, Princeton N.J. 2017.
- Ancient Macedonia III* *Ancient Macedonia III. Papers read at the third International Symposium held in Thessaloniki, september 21–25, 1977*, Thessaloniki 1983.
- Ancient Macedonia IV* *Ancient Macedonia IV. Papers read at the fourth International Symposium held in Thessaloniki, september 21–25, 1983*, Thessaloniki 1986.
- Ancient Macedonia V* *Ancient Macedonia V. Papers read at the fifth International Symposium held in Thessaloniki, october 10–15, 1989*, Thessaloniki 1993.
- Ancient Macedonia VI* *Ancient Macedonia VI. Papers read at the sixth International Symposium held in Thessaloniki, october 15–19, 1996*, Thessaloniki 1999.
- Ancient Macedonia VII* *Ancient Macedonia VII. Macedonia from the Iron Age to the death of Philipp II. Papers read at the seventh International Symposium held in Thessaloniki, october, 14–18, 2002*, Thessaloniki 2007.
- Archaic Pottery 2012* M. Tiverios – V. Misailidou-Despotidou – E. Manakidou – A. Arvanitaki (eds.), *Archaic Pottery of the Northern Aegean and its Periphery (700–480 BC), Proceedings of the Archaeological Meeting, Thessaloniki, 19–22 May 2011*, Thessaloniki 2012.
- ARV²* J.D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford ²1963.
- BAPD* Beazley Archive Pottery Database (<http://www.beazley.ox.ac.uk>).
- Corinth IV.2* O. Broneer, *Corinth IV.2. Teracotta Lamps*, Cambridge Mass. 1930.
- Corinth VII.3* G.R. Edwards, *Corinth VII.3. Corinthian Hellenistic Pottery*, Princeton N.J. 1975.
- Corinth VII.4* S. Herbert, *Corinth VII.4. The Red-figure Pottery*, Princeton N.J. 1977.
- Corinth VII.5* M. Risser, *Corinth VII.5. Corinthian Conventionalizing Pottery*, Princeton N.J. 2001.
- Corinth VII.6* I. McPhee – E.G. Pemberton, *Corinth VII.6. Late Classical Pottery from Ancient Corinth: Drain 1971- the Forum Southwest*, Princeton N.J. 2012.
- Corinth XIII* C.W. Blegen – H. Palmer – R.S. Young, *Corinth XIII. The North Cemetery*, Princeton N.J. 1964.

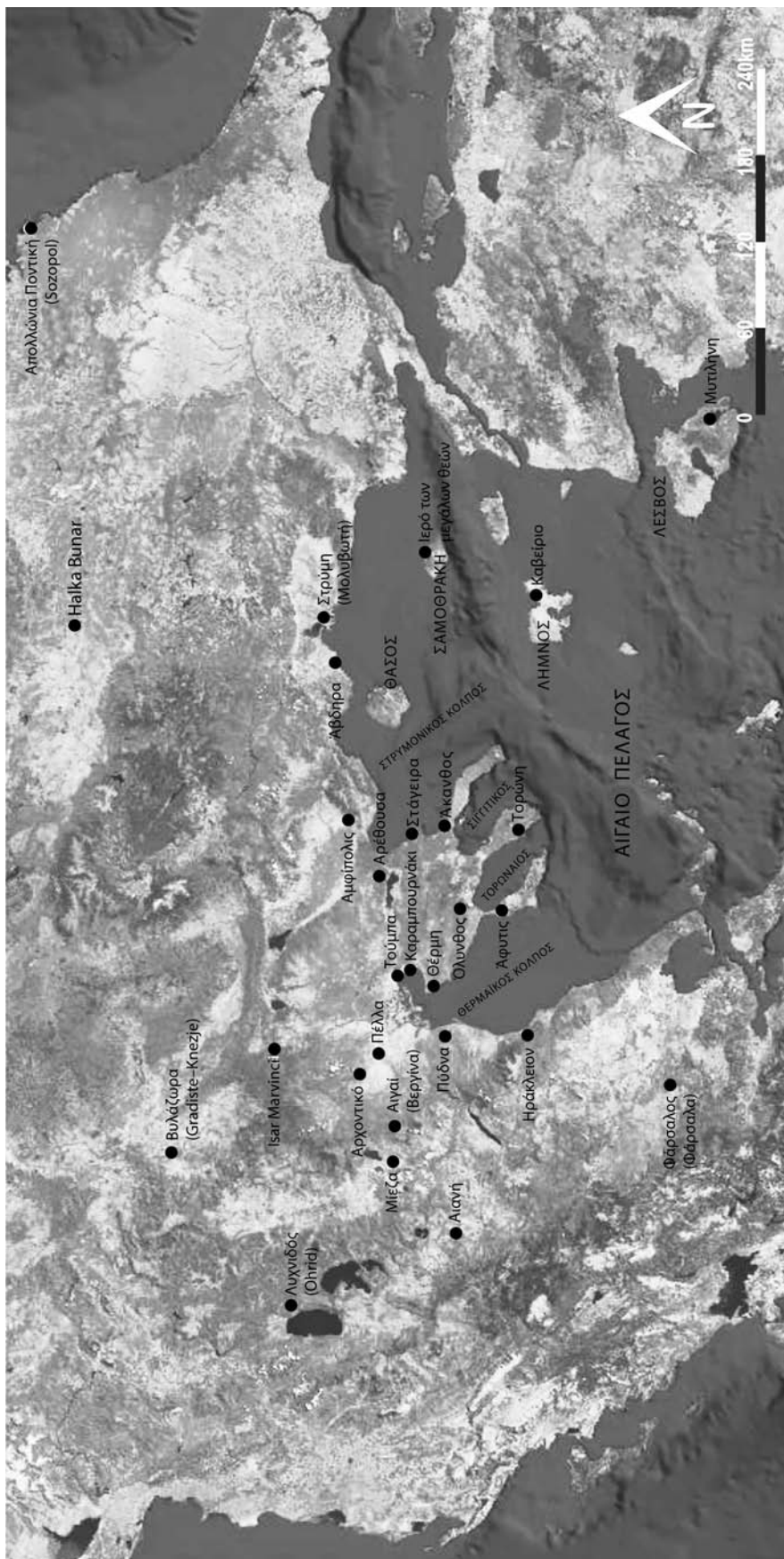
- Corinth XV.3* A.N. Stillwell – J.L. Benson, *Corinth XV.3. The Potters' Quarter: The Pottery*, Princeton N.J. 1984.
- Corinth XVIII.1* E.G. Pemberton, *Corinth XVIII.1. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery*, Princeton N.J. 1989.
- Kerameikos VII.2* E. Kunze-Götte – K. Tancke – K. Vierneisel, *Kerameikos VII.2. Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben*, München 1999.
- Kerameikos IX* U. Knigge, *Kerameikos IX. Der Südhügel. Ergebnisse der Ausgrabungen*, Berlin 1976.
- Kerameikos XVII* U. Knigge, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen XVII. Der Bau Z*, München 2005.
- Olynthus IV* D.M. Robinson, *The Terracottas of Olynthus found in 1928, Excavations at Olynthus IV*, Baltimore 1931.
- Olynthus V* D.M. Robinson, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931, Excavations at Olynthus V*, Baltimore 1933.
- Olynthus VIII* D.M. Robinson – J.W. Graham, *The Hellenic House: A Study of the Houses found at Olynthus with a Detailed Account of those excavated in 1931 and 1934, Excavations at Olynthus VIII*, Baltimore 1938.
- Olynthus IX* D.M. Robinson – P.A. Clement, *The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928–1934, Excavations at Olynthus IX*, Baltimore 1938.
- Olynthus X* D.M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds: An Original Contribution to Greek Life (with a New, Up-to-Date Map of Olynthus)*, Excavations at Olynthus X, Baltimore 1942.
- Olynthus XIII* D.M. Robinson, *Vases found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus XIII*, Baltimore 1950.
- Olynthus XIV* D.M. Robinson, *Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus XIV*, Baltimore 1952.
- Paralipomena* J.D. Beazley, *Paralipomena*, Oxford 1971.
- Threpteria 2012* M. Tiverios – P. Nigdelis – P. Adam-Veleni (eds.), *Threpteria. Studies on Ancient Macedonia*, Thessaloniki 2012.
- Torone I* A. Cambitoglou – J.K. Papadopoulos – O. Tudor-Jones (eds.), *Torone I. The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, Athens.

Άλλες συντομογραφίες

αδημ.	αδημοσίευτη
αι.	αιώνας – αιώνια
αρ.	αριθμός – αριθμοί
διάμ.	διάμετρος
διδ.	διδακτορική
εκ.	εκατοστά
εικ.	εικόνα – εικόνες
επιμ.	επιμέλεια
Z.	Ζωγράφος
ιδιαιτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι
κ.ε.	και εξής
κεφ.	κεφάλαιο
μ.	μέτρο – μέτρα
μετάφρ.	μετάφραση
μεταπτυχ.	μεταπτυχιακή
MΘ	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
ό.π.	όπως παραπάνω
πίν.	πίνακας – πίνακες
πρβλ.	πάραβαλε
σελ.	σελίδα – σελίδες
σημ.	(υπο)σημείωση
σχ.	σχέδιο – σχέδια
σωζ.	σωζόμενος-η-ο
τμ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
φωτ.	φωτογραφία

Other Abbreviations

Beih.	Beiheft
c.	century – centuries
ca	circa
cf.	confer
cm	centimeters
diss.	dissertation
ed.	editor
eds.	editors
et al.	et alii
fig.	figure
figs.	figures
i.e.	id est
inv.	inventory
l.c.	loco citato
m.	meter – meters
n.	note
no.	number
nos.	numbers
p.	page
pl.	plate
pls.	plates
Suppl.	Supplementum
s.v.	sub verbo
unpubl.	unpublished
vol.	volume

Χάρτης με τις θέσεις που αναφέρονται στον τόμο.

Ο Ζωγράφος της Κύλικας της Ερέτριας: ένας Ευβοέας αγγειογράφος στη Χαλκιδική*

Δρ Χριστίνα Αβρονιδάκη

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
gianavro@otenet.gr

Επικ. Καθηγήτρια Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
eurydice.kefalidou@gmail.com

A. Εισαγωγικά

Η μελέτη αυτή αποτελεί τμήμα μίας ευρύτερης εργασίας μας σχετικά με την τοπική ερυθρόμορφη κεραμική της Χαλκιδικής, με αφορμή άγνωστα έως τώρα αγγεία που εντοπίστηκαν στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (στο εξής: ΑΜΘ). Είναι πολύ θετικό το γεγονός ότι η έρευνα των τελευταίων χρόνων φέρνει στο φως ολοένα και περισσότερα παραδείγματα της συγκεκριμένης κεραμικής παραγωγής, ενώ αναμένεται και η δημοσίευση των δεκάδων ανάλογων αγγείων της Συλλογής Ιωάννου Λαμπροπούλου, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου (στο εξής: ΑΜΠ).

Έχει υποστηριχθεί ότι η μάλλον βραχύβια και έντονα επηρεασμένη από αττικά πρότυπα παραγωγή ερυθρόμορφης κεραμικής στη Χαλκιδική ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., πιθανόν ως προσπάθεια υποκατάστασης των εισαγωγών αττικής κεραμικής στην Όλυνθο, οι οποίες μειώθηκαν δραστικά για ένα διάστημα μετά την επανάσταση εναντίον της Αθήνας και την απόσπαση

της πόλης από τη Δηλιακή Συμμαχία το 432 π.Χ.¹ Οπωσδήποτε οι κάθε είδους εμπορικές συναλλαγές επηρεάζονταν από τις κατά καιρούς καλές ή κακές σχέσεις της Αθήνας με τις άλλες περιοχές, ωστόσο θα πρέπει να τονιστεί ότι η προώθηση των αττικών αγγείων στις αγορές του Αιγαίου και της Μεσογείου οφειλόταν κυρίως στις πρωτοβουλίες των εμπόρων και δεν ήταν πάντοτε άμεσα συνδεδεμένη με τις πολιτικές σχέσεις μεταξύ της Αθήνας και των περιοχών εξαγωγής της κεραμικής της. Πάντως, σε περιόδους που οι σχέσεις της με το μακεδονικό βασίλειο ήταν αγαστές, η Αθήνα προμηθευόταν από τον βορρά ξυλεία, σιτηρά, δέρματα και μαλλί, κρασί και μέταλλα, ενώ τα αθηναϊκά πλοία, μαζί με προϊόντα όπως το ελαιόλαδο, μετέφεραν και αγγεία ως συμπληρωματικό εξαγωγικό φορτίο².

Στην περίπτωση του Βόρειου-Βορειοανατολικού Αιγαίου, εκτός από τα παραπάνω πρέπει να έχουμε υπόψη μας δύο ακόμη παραμέτρους: την ύπαρξη πολλών αποικιών από πόλεις της Νότιας Ελλάδας και του Ανατολικού Αιγαίου, καθώς και την εγγύτητα μέσω των θαλάσσιων οδών³. Εξίσου σημα-

* Αβρονιδάκη – Κεφαλίδου (υπό προετοιμασία). Για μία πρόσφατη παρουσίαση ορισμένων χαλκιδικιώτικων ερυθρόμορφων αγγείων: Στεφανή – Κουκουβού 2018, 27–39, αρ. 12, 14, 18, 20, 21, 23 (Αβρονιδάκη – Κεφαλίδου). Οι σχετικές άδειες μελέτης και δημοσίευσης μάς παραχωρήθηκαν από το ΑΜΘ και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους. Ευχαριστούμε θερμότατα την πρώην διευθύντρια του ΑΜΘ Δρα Πολυξένη Αδάμ-Βελή για την υποστήριξη και τις διευκολύνσεις που μας προσέφερε, τόσο η ίδια όσο και όλοι οι συνάδελφοι από το Τμήμα Κεραμικής, Ψηφιδωτών και Τοιχογραφιών και το Τμήμα Συντήρησης κατά τη μακρόχρονη μελέτη μας στο Μουσείο. Την ΕΦΑ Χαλκιδικής – Αγίου Όρους, και ιδίως τη συνάδελφο Δρα Δ. Ακτσελή, ευχαριστούμε για την αποστολή φωτογραφιών και πληροφοριών σχετικά με ορισμένα δημοσιευμένα αγγεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Πολυγύρου, καθώς και για την παραχώρηση της εικ. 6. Τέλος, είμαστε ευγνώμονες στους Kristine Gex και Ian McPhee, που συζήτησαν εκτενώς μαζί μας. Πέραν της γενικής συνεργασίας των συγγραφέων, συνέγραψαν ειδικότερα, η Χρ. Αβρονιδάκη τα τμήματα που αφορούν στην ανάλυση της κεραμικής και την απόδοση σε αγγειογράφους, και η Ε. Κεφαλίδου την ιστορική τεκμηρίωση και τον εικονογραφικό σχολιασμό· η τελευταία είδε από κοντά και τα αγγεία της Συλλογής Λαμπροπούλου, όταν ήταν εκτεθειμένα στο Μουσείο Πολυγύρου.

1. McPhee 1981, 298. Πρβλ. Paspalas 2012, 101–102. Γενικώς για τα ιστορικά γεγονότα: Hammond – Griffith 1995, 138–169.

2. Τιβέριος 2012α, 44–45. Ευνόητο είναι ότι στο ζήτημα αυτό θα συμβάλει τα μέγιστα η δημοσίευση των εντοπισμένων στο Αιγαίο αρχαϊκών και κλασικών ναυαγίων. Γενικά για τη φύση και τις διαστάσεις των ανταλλαγών και του εμπορίου στη Μακεδονία από τα πρώιμα χρόνια του βασιλείου μέχρι και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο: Σουέρφ 2011.

3. Για τη μακρόχρονη και εξελικτική διαδικασία του αποικισμού στο Βόρειο Αιγαίο: Tiverios 2008. Πρβλ. Gimatzidis 2011, 102–104. Σημειώνουμε ότι η θαλάσσια διαδρομή λ.χ. από το Σούνιο μέχρι την Ποτίδαια μέσω του Ευβοϊκού κόλπου είναι γύρω στα 226 ναυτικά μίλια και μπορεί να καλυφθεί μέσα σε περίπου 40 ώρες πλεύσης με ιστία (4–5 μέρες), και πιθανότατα πιο σύντομα επιστρέφοντας, λόγω των βοριάδων που συνήθως επικρατούν: Κουτσοφλάκης 2013, 423–425. Για τις μεθόδους υπολογισμού της ταχύτητας πλεύσης στην αρχαιότητα: Casson 1951. Casson 1995, 77–96. Ευχαριστούμε τον Γιώργο Κουτσοφλάκη που συζήτησε μαζί μας τα θέματα αυτά.

ντική, όμως, είναι και μία τρίτη παράμετρος, την οποία η νεότερη έρευνα φαίνεται να λαμβάνει όλο και περισσότερο υπόψη: το γεγονός ότι εκτός από τις μεταφορές πρώτων υλών, τροφίμων και άλλων αγαθών, υπήρχαν και μετακινήσεις, ακόμη και μετεγκαταστάσεις, καλλιτεχνών και εξειδικευμένων τεχνιτών. Αυτές υπαγορεύονταν από διαφορετικούς λόγους. Για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι στη μακεδονική αυλή της κλασικής εποχής προσκλήθηκαν και έδρασαν διάσημοι εκπρόσωποι «των γραμμάτων και των τεχνών» από διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου⁴. Πολύ νωρίτερα όμως, τουλάχιστον από τον 8ο αι. και εξής (αλλά ίσως ακόμη πιο πριν, κατά τη διάρκεια του λεγόμενου πρώτου αποικισμού) ανιχνεύονται μετοικήσεις κεραμέων από πόλεις της Νότιας Ελλάδας, και μάλιστα όχι μόνο προς τις αποικίες τους αλλά και προς άλλες περιοχές του Βόρειου Αιγαίου: Ευβοείς σε διάφορες θέσεις της Χαλκιδικής και του Θερμαϊκού κόλπου, Πάριοι και Ίωνες στη Θάσο, Κορίνθιοι στη Θέρμη-Καραμπουρνάκι, ίσως Αθηναίοι στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, κ.ά.⁵

Το ερώτημα σχετικά με την εποχή έναρξης του χαλκιδικιώτικου ερυθρόμορφου ρυθμού είναι δύσκολο να απαντηθεί με βεβαιότητα. Πάντως η συντριπτική πλειονότητα των ντόπιων ερυθρόμορφων αγγείων χρονολογείται στο τέλος του 5ου και, κυρίως, στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ., συνηγορώντας στην άποψη ότι η παραγωγή χαλκιδικιώτικης ερυθρόμορφης κεραμικής πριν από το 410–400 π.Χ., εάν πράγματι υπήρξε, ήταν μάλλον μεμονωμένη και περιστασιακή. Παρόλο που δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί εάν κέντρο παραγωγής της ήταν αποκλειστικά η Όλυνθος ή και άλλες πόλεις της Χαλκιδικής⁶, το τέλος της τοπικής ερυθρόμορφης κεραμικής πρέπει να συμπίπτει με την καταστροφή της Ολύνθου το 348 π.Χ., καθώς κανένα από τα το-

πικά ερυθρόμορφα αγγεία δεν φαίνεται να χρονολογείται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Βεβαίως, αυτονόητο είναι ότι τα παραπάνω συμπεράσματα είναι προσωρινά και ότι οι μελλοντικές δημοσιεύσεις ανασκαφικών συνόλων ενδεχομένως να καταδείξουν ότι, όπως και η χαλκιδικιώτικη μελαμβαφής κεραμική, έτσι και η ερυθρόμορφη συνέχισε στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., αποδεικνύοντας ταυτόχρονα και την ύπαρξη περισσότερων κέντρων παραγωγής εκτός από την Όλυνθο.

Β. Σύντομη επισκόπηση της έρευνας σχετικά με το ερυθρόμορφο χαλκιδικιώτικο εργαστήριο

Μέχρι σήμερα η έρευνα έχει αναγνωρίσει έξι Χαλκιδικιώτες αγγειογράφους: ήδη ο Robinson απέδωσε τέσσερα αγγεία σε έναν ζωγράφο που ονόμασε Ζ. της Ολύνθου 5.285⁷, και άλλα τρία στον ονομαζόμενο Ζ. της Ολύνθου 5.156⁸. Στον αγγειογράφο αυτόν και στην τεχνοτροπία του αργότερα ο Beazley απέδωσε είκοσι αγγεία και όστρακα, ενώ σε έναν ευρύτερο κύκλο αγγειογράφων, την Ομάδα της Ολύνθου 5.141, άλλα τέσσερα⁹. Στη συνέχεια ο McPhee θεώρησε ότι τα αγγεία της τελευταίας Ομάδας ανήκουν στον ίδιο αγγειογράφο, στον οποίο απέδωσε περισσότερα έργα και ονόμασε Ζ. της Ολύνθου 5.141, ενώ αναγνώρισε και παραδείγματα ζωγραφισμένα με την τεχνοτροπία του¹⁰. Ο ίδιος προχώρησε σε περαιτέρω αποδόσεις στον Ζ. της Ολύνθου 5.156 και στην τεχνοτροπία του, και ταύτισε τρεις ακόμη ζωγράφους: τον Ζ. του Ρίτσου, τον Ζ. της Ανατολίτικης Κεφαλής και τον Ζ. του Bol-sal¹¹, ενώ διέκρινε ακόμη έναν αγγειογράφο, τον οποίο αργότερα ο ίδιος και η Gex αποσυσχέτισαν από τη Χαλκιδική, τον συνέδεσαν με την Εύβοια και του έδωσαν το όνομα «Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας».

4. Hardiman 2010, 506–511, 519. Paspalas 2011, 185–186, 190–191, 192, 194 και σημ. 71. Tsimbidou-Avloniti 2011, 416. Voutiras 2011.

5. Τιβέριος 2012β, 172–174. Πρβλ. Tiverios 2008, 8–9, 78 και σημ. 377, 120 (και για το πιθανολογούμενο περιοδεύον χιακό κεραμικό εργαστήριο που δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή της Θράκης). Τιβέριος 2012α, 43–44. Τιβέριος 2013, 15–19.

6. Για τον σχετικό προβληματισμό που αφορμάται από τους διαφορετικούς πηλούς των χαλκιδικιώτικων ερυθρόμορφων αγγείων: McPhee 2001, 357–358. McPhee 2006/2007, 132. Βλ. και Τιβέριος 2012α, 49.

7. *Olynthus* XIII, 16, 105–106, 183 (το ΑΜΠ 5.126.282, όμως, είναι έργο της Ομάδας G: ARV² 1464,48). Για τον αγγειογράφο αυτόν: McPhee 1981, 306.

8. *Olynthus* XIII, 16, 94. Σημειώνουμε ότι ο Robinson (ό.π. 16–17, 174–175) αναγνώρισε έναν ακόμη αγγειογράφο, τον οποίο ονόμασε Ζ. της Ολύνθου 5.289 ή Ζ. της Ολύνθου. Η ταύτιση αυτή δεν έγινε αποδεκτή από τη μεταγενέστερη έρευνα, η οποία, εξάλλου, προσέγραψε στο αττικό εργαστήριο και στον Ζ. των Αθηνών 12592 δύο από τα έργα που ο Robinson είχε συνδέσει με το έργο του: ARV² 1446,2 και 1447,3.

9. ARV² 1507–1509.

10. McPhee 1981, 299–302.

11. Για αυτούς τους αγγειογράφους: McPhee 1981, 298–299, 302–306.

Με αυτόν τον αγγειογράφο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, συσχετίζοντάς τον εκ νέου με το χαλκιδικιώτικο εργαστήριο και σχολιάζοντας τη συνάφειά του τόσο με τον Ζ. του Ρίτσου όσο και με έναν νέο αγγειογράφο, τον οποίο ονομάσαμε «Ζ. της Θεσσαλονίκης 11665».

Γ. Ο Ζωγράφος της Κύλικας της Ερέτριας

Καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση του ερυθρόμορφου ρυθμού στη Χαλκιδική είχε, κατά την άποψή μας, ο Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας, στον οποίο αποδίδουμε πλέον τουλάχιστον τρεις σκύφους, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου/αρχές του 4ου αι. π.Χ. Ο πρώτος, ΑΜΘ 1311 (εικ. 1–2, 5α)¹², απεικονίζει στη συμβατικώς ονομαζόμενη Α΄ όψη δύο νεαρές γυναίκες εκατέρωθεν πάπιας που στέκει μπρος από φυλλοφόρο φυτό. Το πτηνό υψώνει το κεφάλι προς το χέρι της δεξιάς γυναίκας, η οποία κρατά κλαδί με φύλλα. Στη Β΄ όψη, δύο αντιμέτωπες γυναικείες μορφές προτείνουν τα χέρια κρατώντας, η μεν αριστερή στεφάνι (:), η δε δεξιά ταινία (:). Ανάμεσά τους φύεται φυλλοφόρο φυτό, πλάι στο οποίο βρίσκεται κλαδί με φύλλα και καρπούς. Τα αντικείμενα που κρατούν οι μορφές, τα φυτά,

καθώς και ο μίσχος και οι καρποί του κλαδιού στη Β΄ όψη έχουν αποδοθεί με επίθετο λευκό χρώμα, εν μέρει εξίτηλο. Ο δεύτερος σκύφος, ΑΜΘ 10322 (εικ. 3–4, 5β)¹³, φέρει στη συμβατικώς ονομαζόμενη Α΄ όψη Σάτυρο που κρατά κλαδί ή ραβδί (:) και γυναίκα που κρατά στεφάνι, ενώ στη Β΄ δύο αντιμέτωπες γυναίκες, η αριστερή από τις οποίες κρατά δύο φυλλοφόρα κλαδάκια καθώς «ανακαλύπτεται». Χρήση επίθετου λευκού χρώματος, σήμερα εξίτηλου, γίνεται και εδώ στα αντικείμενα που κρατούν οι μορφές.

Ενώ τα δύο αγγεία αρχικά συσχετίστηκαν με το χαλκιδικιώτικο εργαστήριο¹⁴, εν συνεχεία αποσυνδέθηκαν από αυτό και αποδόθηκαν στο ευβοϊκό, μαζί με τρία ακόμη έργα: α) ένα τμήμα κύλικας από την Ερέτρια, στο Μουσείο της Ερέτριας 2714-V 3866, που χάρισε στον αγγειογράφο το όνομά του και φέρει εσωτερικά παράσταση Έρωτα και γυναικείας μορφής, και εξωτερικά γυμνό άνδρα και γυναικεία μορφή εκατέρωθεν του ανθεμωτού συμπλέγματος της λαβής, β) την ονομαζόμενη υδρία Tozzi, με παράσταση μουσικής σκηνής σε γαμήλια συμφραζόμενα, και, γ) τον γαμικό λέβητα (τύπου 2) στη Βοστώνη MFA 93.107, επίσης από την Ερέτρια κατά δήλωση του πωλητή του, με παράσταση

Εικ. 1. ΑΜΘ 1311. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Α΄ όψη (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιο-λογικών Πόρων).

Εικ. 2. ΑΜΘ 1311. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Β΄ όψη (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιο-λογικών Πόρων).

12. Ύψος 13,4 εκ. Διάμετρος χείλους 15,3 εκ. Διάμετρος βάσης 9,2 εκ. Προέρχεται από τη συλλογή του αρχαιολόγου Γερβασίου Τοζάκογλου, ο οποίος διατηρούσε καταστήματα στη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα. Οι προελεύσεις των αντικειμένων που εμπορευόταν δεν είναι γνωστές, αλλά μεγάλο μέρος πρέπει να προερχόταν από έρευνες του ίδιου στον βορειοελλαδικό χώρο: στο Ευρετήριο του ΑΜΘ αναφέρεται ότι ο σκύφος 1311 «παρεδόθη υπό του αρχαιολόγου Γ. Τοζάκογλου κατά το 1934. Άγνωστος προέλευσις (πιθ[ανόν] εκ Χαλκιδικής)». Πρβλ. και τις καταγραφές των ΑΜΘ 1314–1315 για δύο αγγεία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν από τον Τοζάκογλου «πλησίον της Συκιάς Χαλκιδικής».

13. Ύψος 12,5 εκ. Διάμετρος χείλους 14,1 εκ. Διάμετρος βάσης 9,5 εκ. Πρβλ. και Στεφανή – Κουκουβού 2018, 31 αρ. 14 (Χ. Αβρονι-δάκη – Ε. Κεφαλίδου). Προέρχεται από δωρεά στο ΑΜΘ τμήματος της Συλλογής του δικηγόρου Θεσσαλονίκης Γεωργίου Μ. Παπαλιάκη το 1968. Μεγάλο μέρος της Συλλογής πρέπει να προέρχεται από τον βορειοελλαδικό χώρο: ενδεικτικά αναφέρουμε έναν οστέινο οπέα (ΑΜΘ 11947), που σημειώνεται ότι βρέθηκε στη Θάσο.

14. McPhee 1981, 306–307.

Εικ. 3. ΑΜΘ 10322. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Α΄ όψη (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

Εικ. 4. ΑΜΘ 10322. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Β΄ όψη (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

γαμήλιας προετοιμασίας¹⁵.

Τόσο η εικονογραφία των αγγείων αυτών, που σχετίζεται με τη ζωή των γυναικών, όσο και το στυλ της ζωγραφικής τους παραπέμπουν στον κύκλο του Ζ. του Μειδία. Ωστόσο, η επαρχιακή τους προέλευση, όπως σωστά επισημάνθηκε από τους Gex και McPhee, φαίνεται καθαρά από λεπτομέρειες του σχήματος και της διακόσμησής τους. Η κύλικα έχει γωνιώδες προφίλ και μυτερό χείλος, η υδρία λαβές που δεν στρέφονται προς τα μέσα, σχετικά κοντό κάτω μέρος σώματος και στενή εχινόσχημη βάση, ενώ ο λέβητας ιδιόμορφη βάση και κομβίο πώματος, καθώς και λαβές με κλίση προς τα έξω. Επιπλέον, άγνωστο στην αττική αγγειογραφία είναι το μύρτινο στεφάνι στον λαιμό της υδρίας και στο πώμα του γαμικού λέβητα, το οποίο, επιπλέον, φέρει στην άνω επιφάνειά του γλωσσωτό κόσμημα, στοιχείο επίσης ξένο στα σύγχρονα αττικά παράλληλα. Μη αττικά πρέπει να θεωρηθούν και επιμέρους στοιχεία των ανθεμωτών σχηματισμών κάτω από τις λαβές, τόσο στην κύλικα της Ερέτριας και την υδρία Tozzi, όσο και στους σκύφους της Θεσσαλονίκης (εικ. 5α–β). Πρόκειται για την παράξενη διχοτόμηση της καρδιάς των ανθεμίων και τα

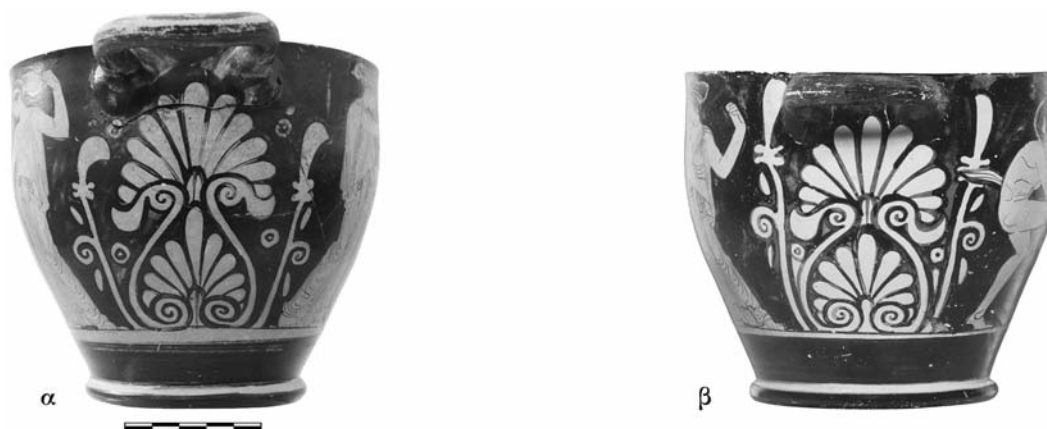
μικρά πέταλα που φύονται κατά μήκος των βλαστοσπειρών πάνω στις οποίες πατούν αυτά τα ανθέμια. Καθοριστικό θεωρήθηκε, επίσης, το σχήμα των λωτών που παισιώνουν τους ανθεμωτούς σχηματισμούς, και μάλιστα η αγκιστροειδής απόληξή τους, ιδιαίτερα εμφανής στην κύλικα της Ερέτριας και την υδρία Tozzi, λιγότερο έντονη στον σκύφο ΑΜΘ 1311 (εικ. 5α), αλλά απύσα στον ΑΜΘ 10322 (εικ. 5β).

Η απόδοση στο ευβοϊκό εργαστήριο της κύλικας της Ερέτριας, της υδρίας Tozzi και του γαμικού λέβητα της Βοστώνης δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί, αφού σε αυτήν συνηγορεί η προέλευση τουλάχιστον των δύο εξ αυτών, καθώς και το χρώμα του πηλού τους¹⁶. Όμως οι σκύφοι της Θεσσαλονίκης (εικ. 1–5), ενώ προσγράφονται στυλιστικά στην ίδια ομάδα με αυτά τα τρία πιο περίτεχνα έργα του αγγειογράφου¹⁷, είναι εμφανώς πιο απλοποιημένοι, τόσο ως προς τη σύνθεση και τα παραπληρωματικά κοσμήματα όσο και ως προς την ίδια την επιλογή του σχήματός τους. Εξάλλου ο πηλός τους είναι χαρακτηριστικός και γνωστός από αρκετά παραδείγματα του τοπικού ερυθρόμορφου εργαστηρίου της Χαλκιδικής, ανοικτός καστανοκί-

15. Gex – McPhee 1995. Πρβλ. Gex 2014, 130–132. Για τον γαμικό λέβητα της Βοστώνης βλ. επίσης <http://www.mfa.org/collections/object/marriage-bowl-lebes-gamikos-with-prenuptial-scene-153888>.

16. Σύμφωνα με τους Gex – McPhee (1995, 3 σμμ. 1, 5) ο πηλός της κύλικας έχει χρώμα στην κλίμακα Munsell 5YR 7/6 – 7.5YR 7/6, ενώ αυτός του γαμικού λέβητα 5YR 6/6. Ένα άλλο επιχείρημα για την απόδοση των αγγείων του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας στο ευβοϊκό εργαστήριο (και μάλιστα σε αυτό της Χαλκίδας) είναι η υποτιθέμενη ομοιότητα της διχοτομημένης καρδιάς των ανθεμίων του με εκείνη που απαντά σε μελανόγραφα ανθεμωτά αγγεία της Ομάδας της Βόννης (Gex – McPhee 1995, 9, με παραδείγματα και από την Ομάδα της Λεκανίδας της Οξφόρδης. Gex 2014, 132). Όμως οι καρδιές των ανθεμίων στις ευβοϊκές αυτές ομάδες δεν διχοτομούνται, αλλά αποτελούνται από αμείβοντες που φέρουν εσωτερικά μικρή κάθετη γραμμή. Για την Ομάδα της Βόννης: Ure 1960a, 211–212. Metzger 1978, 68. Για την Ομάδα της Λεκανίδας της Οξφόρδης: Ure 1960a, 214. Metzger 1978, 68–69.

17. Για τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του: Gex – McPhee 1995, 8. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν οι μικρές οριζόντιες γραμμές στο κάτω μέρος των πέπλων, ορατές σε όλους τους σκύφους του (εικ. 1–4, 6) και στον γαμικό λέβητα της Βοστώνης. Επιπλέον, τα σταυροειδή κοσμήματα στο κάτω μέρος του πέπλου της γυναικείας μορφής στο μέταλλο της κύλικας της Ερέτριας απαντούν, επίσης, στον σάκκο της αριστερής γυναικείας μορφής της Β΄ όψης του σκύφου ΑΜΘ 10322 (εικ. 4).

Εικ. 5α-β. AMΘ 1311 (αριστερά) και 10322 (δεξιά). Ερυθρόμορφοι σκύφοι του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Πλάγιες όψεις (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

Εικ. 6. AMΠ-Λ710. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας. Α΄ όψη (φωτ. Μουσείου, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

τρινος με μίκα (λιγοστή στα συγκεκριμένα αγγεία)¹⁸. Πάνω σε αυτόν ο αγγειογράφος τοποθέτησε ένα ζεστό ανοιχτό καστανό έως καστανοκόκκινο επί-χρυσμα¹⁹, το οποίο και παροδήγησε τους Gex και McPhee ως προς το πραγματικό χρώμα του πηλού των αγγείων αυτών.

Εξάλλου, στους δύο ερευνητές ήταν τότε άγνωστος ένας ακόμη σκύφος του ίδιου αγγειογράφου, AMΠ-Λ710 (εικ. 6)²⁰, η προέλευση του οποίου (Συλλογή Λαμπροπούλου) οδηγεί επίσης στην περιοχή της Χαλκιδικής²¹. Σε αυτόν τον σκύφο, που το σχήμα του φανερώνει ότι είναι σύγχρονος με τους AMΘ

18. AMΘ 1311: 10YR 7/4 - 7.5YR 7/4. AMΘ 10322: 10YR 7/4. Για τα διαφορετικά χρώματα των πηλών των χαλκιδικιωτικών αγγείων: McPhee 2001, 357-358. McPhee 2006/2007, 132. Σύμφωνα με τη δική μας αυτοψία, η μίκα που διακρίνεται στην επιφάνεια των τοπικών αγγείων ποικίλλει σε ποσότητα και αποχρώσεις, αλλά γενικώς επικρατεί η ασημίζουσα, ενώ σε ορισμένα αγγεία διακρίνονται και χρυσίζοντα ψήγματα, η ποσότητα των οποίων διαφέρει κατά περίπτωση.

19. AMΘ 1311: 7.5YR 6/6. AMΘ 10322: 7.5YR 6/4-6/6.

20. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου κ.ά. 2014, 75 αρ. 2 [Δ. Ακτσελή], όπου εικονίζεται η μία όψη. Για την απόδοση του σκύφου στον ίδιο αγγειογράφο που διακόσμησε τους δύο σκύφους του Μουσείου Θεσσαλονίκης, πρβλ. ενδεικτικά την αριστερή μορφή της Α΄ όψης του με την αντίστοιχη της Β΄ όψης του σκύφου AMΘ 1311 (εικ. 2) και, φυσικά, τους χαρακτηριστικούς ανθεματικούς σχηματισμούς κάτω από τις λαβές (εδώ η απόληξη των λωτών είναι σχεδόν ευθεία). Κοινά στοιχεία των τριών σκύφων είναι επίσης: οι πτυχωμένες τριγωνικές άκρες του πέπλου που έρχονται από την πλάτη, οι τριγωνικές συστάδες των πτυχών στην περιοχή του στήθους, η ζώνη που σχηματίζει δύο θηλιές και άκρες που κρέμονται, τα λευκά ενώτια και τα βραχιόλια, καθώς και τα περιδέραια που αποδίδονται με μελανή γραμμή από όπου κρέμονται λευκές στιγμές.

21. Η Συλλογή του δικηγόρου Πολυγύρου Ιωάννη Λαμπρόπουλου (1894-1972) δωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού το 1995. Η πλειονότητα των αντικειμένων προέρχεται από την περιοχή της Χαλκιδικής.

1311 και 10322 (και έχει μάλιστα τις ίδιες διαστάσεις με τον δεύτερο)²², διακρίνεται καθαρά το κιτρινωπό χρώμα του πηλού, ενώ το αμαυρό υάλωμα είναι ανομοιόμορφα απλωμένο στην επιφάνειά του, πολύ εντονότερα μάλιστα από ό,τι στα δύο παραδείγματα του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Ο σκύφος ΑΜΠ-Λ710 φέρει στη συμβατικώς ονομαζόμενη Α΄ όψη (εικ. 6) δύο αντιμέτωπες γυναικείες μορφές, η αριστερή από τις οποίες κρατά ταινία και η δεξιά στεφάνι, αποδοσμένα με λευκό εξίτηλο χρώμα. Στη Β΄ όψη, σύμφωνα με τη δημοσίευσή του, εικονίζεται νέος και γυναίκα που κρατά ταινία. Και στις δύο πλευρές, χαμηλά ανάμεσα στις μορφές, βρίσκεται κλαδί με φύλλα και καρπούς.

Ένας ακόμη σκύφος της Συλλογής Λαμπροπούλου, άλλοτε εκτεθειμένος στο Μουσείο Πολυγύρου, ΑΜΠ-Λ396, μπορεί επίσης να προστεθεί στην ίδια ομάδα, ίσως και να αποδοθεί στον ίδιο αγγειογράφο: και στις δύο όψεις απεικονίζει γυμνό νέο (ή Σάτυρο;) αντιμέτωπο με κριάρι, ενώ κάτω από τις λαβές φέρει φυτικά κοσμήματα παρόμοια με αυτά των προαναφερθέντων σκύφων, με την χαρακτηριστική πλευρική βλαστόσπειρα που απολήγει σε λωτό με αγκιστροειδή απόληξη.

Γ.1. Ο Ζωγράφος της Κύλικας της Ερέτριας μεταξύ Εύβοιας και Χαλκιδικής

Δυσερμήνευτο μοιάζει με την πρώτη ματιά το γεγονός ότι τα περισσότερο εξεζητημένα έργα του Ζ.

της Κύλικας της Ερέτριας, δηλαδή η κύλικα της Ερέτριας, η υδρία Tozzi και ο γαμικός λέβητας της Βοστώνης, πρέπει να κατασκευάστηκαν στην Εύβοια, ενώ οι σκύφοι του (εικ. 1–6), εμφανώς πιο απλοποιημένοι ως προς τα θέματα και τα παραπληρωματικά κοσμήματα, είναι πλασμένοι από διαφορετικό, κιτρινωπό, πηλό, που παραπέμπει στην κεραμική παραγωγή της Χαλκιδικής.

Η πιθανότερη ερμηνεία είναι ότι, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα ερυθρόμορφα επαρχιακά εργαστήρια, έχουμε και εδώ έναν αγγειογράφο που μετοίκησε²³, όχι από την Αττική²⁴, αλλά από την Εύβοια προς τη Χαλκιδική, όπου πλέον συνεργάστηκε με ντόπιους κεραμείς, ικανοποιώντας τις απαιτήσεις της νέας, βορειοελλαδικής πελατείας του. Έτσι υιοθέτησε το σχήμα του σκύφου, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στην περιοχή την εποχή αυτή, όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό μελαμβαφών παραδειγμάτων λ.χ. στην Όλυνθο και την Τορώνη²⁵.

Μια τέτοια μετοίκηση θα ήταν εύλογη, δεδομένου ότι στη Χαλκιδική υπήρχαν ήδη πολλές παλαιές ευβοϊκές αποικίες²⁶, ενώ στα τέλη του 5ου αι. και μέχρι την εδραίωση της βασιλείας του Φιλίππου Β΄ το 359 π.Χ. οι σχέσεις μεταξύ του πολιτικά ασταθούς μακεδονικού βασιλείου, της Αθήνας, της Εύβοιας και της Ολύνθου/Κοινού των Χαλκιδέων ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες, μέσα σε παρατεταμένη εμπόλεμη κατάσταση, με συμμαχίες που άλλαζαν συνεχώς²⁷. Έτσι, οι μετακινήσεις και μετεγκατα-

22. Το σιγμοειδές περίγραμμα και η μέγιστη διάμετρος λίγο πάνω από το μέσον του σώματος, τους χρονολογούν στα τέλη του 5ου/αρχές του 4ου αι. π.Χ.: Gex – McPhee 1995, 5–6 και σημ. 16. Για την άποψη ότι ο σκύφος ΑΜΘ 10322 (εικ. 3–4, 5β) ίσως είναι λίγο υστερότερος από τα υπόλοιπα έργα του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας: Gex – McPhee 1995, 8. Όμως, η ομοιότητα στο σχήμα και τα παραπληρωματικά κοσμήματα καταδεικνύει ότι οι δύο σκύφοι της Θεσσαλονίκης, όπως και αυτός του Πολυγύρου, είναι σύγχρονοι.

23. Γενικά: MacDonald 1981. Ειδικότερα, για τη μετακίνηση του Αθηναίου Ζ. της Suessula στην Κόρινθο και τον ρόλο του στη γένεση του τοπικού ερυθρόμορφου ρυθμού: Dunbabin – Dunbabin 1962, 287. McPhee 2014, 114. Για την πιθανή δημιουργία της τοπικής ερυθρόμορφης κεραμικής της Ήλιδας από Αθηναίους τεχνίτες: Schiering 1964, 249. Bentz 2012, 100. Για την πιθανή μετακίνηση του Ζ. του Άργου από το αττικό εργαστήριο του Ζ. του Αισχίνη προς τη Βοιωτία: Αβρονιδάκη 2007, 86–95.

24. Για την πιθανή μετοίκηση Αθηναίων κεραμικών και αγγειογράφων στη Χαλκιδική, και μάλιστα στην Όλυνθο, μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου: Τιβέριος 2012α, 47–49. Πρβλ. *Olynthus* XIII, 17, 43 (για τον 4ο αι. π.Χ.).

25. Φαίνεται ότι η τοπική παραγωγή μελαμβαφών σκύφων άρχισε να αυξάνει μετά τα μέσα του 5ου και κυριάρχησε στον 4ο αι. π.Χ.: Cambitoglou – Tudor-Jones 2001, 392–394 (με αναφορά και στην Όλυνθο).

26. Γενικώς για τις αποικίες και την παρουσία των Ευβοέων στο Βόρειο Αιγαίο: Tiverios 2008, 1–53, 64–66, 124–126. Tiverios 2013. Υπενθυμίζουμε ότι συνάψεις μεταξύ της κεραμικής παραγωγής των δύο περιοχών παρατηρούνται ήδη από την Εποχή του Σιδήρου και τα αρχαϊκά χρόνια, και μάλιστα ορισμένα ευβοϊκά εργαστήρια φαίνεται να επηρεάστηκαν από το μακεδονικό σχηματολόγιο. Ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι σε διάφορα μέρη της Εύβοιας έχει βρεθεί μακεδονική κεραμική που χρονολογείται ήδη από την Πρωτογεωμετρική εποχή, ενώ στην Ερέτρια έχει βρεθεί τουλάχιστον ένα αγγείο που μπορεί να είχε εισαχθεί από τη Χαλκιδική, σχεδόν έναν αιώνα πριν από τα αγγεία που συζητούμε εδώ: Ανδρειωμένου 1974, 238–240, εικ. 8–10, σχέδ. 3. Γενικότερα όμως οι εισαγωγές αγγείων από την Εύβοια στη Χαλκιδική και τη Μακεδονία ήταν διαχρονικά πολύ περισσότερες, όπως και οι επιδράσεις της ευβοϊκής κεραμικής στην εγχώρια παραγωγή. Για τα παραπάνω θέματα: Παντή 2008, σποράδην. Tiverios 2008, 6–9, 12–16, 17–32 σποράδην. Tiverios 2013, 100–101. Σημειώνουμε, επίσης, ότι ο βόρειος και ο νότιος Ευβοϊκός κόλπος ήταν διαχρονικό θαλάσσιο πέρασμα για πλοία που πήγαιναν από τον βορρά προς το νότο, και αντιστρόφως: Κουτσουφλάκης 2013, ιδ. 412–435. Για αμφορείς του βορειοελλαδικού χώρου που βρέθηκαν σε ναυάγια και απορρίψεις κεραμικής στο νότιο Ευβοϊκό και χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή: Κουτσουφλάκης 2013, 376–379, 384–385.

27. Γενικώς για την περίοδο πριν και μετά από την άνοδο του Φιλίππου Β΄ στον θρόνο, και μέχρι την πτώση της Ολύνθου: Hammond – Griffith 1995, 197–234, 237–366 (βλ. επίσης 546–548 για μία ανάλυση των σχέσεων του Φιλίππου Β΄ με τους Ευβοείς). Για εκτενή

στάσεις ανθρώπων μεταξύ Εύβοιας και Μακεδονίας/Χαλκιδικής θα ήταν συχνό φαινόμενο –αρκεί να θυμηθούμε, λ.χ., ότι η μητέρα του φιλόσοφου Αριστοτέλη από τα Στάγειρα της Χαλκιδικής καταγόταν από τη Χαλκίδα, πόλη με την οποία και ο ίδιος διατηρούσε στενές σχέσεις. Εξάλλου, εκτός από τους Ευβοείς που εγκαθίσταντο στη Μακεδονία από δική τους επιλογή, υπήρχαν και εκείνοι που είχαν ήδη μετεγκατασταθεί αναγκαστικά, όπως οι κάτοικοι της Ιστιαίας, που μετά την καταστολή της αποστασίας της Εύβοιας από την αθηναϊκή συμμαχία το 446 π.Χ. εκδιώχθηκαν από την πόλη τους και έγιναν πιστοί υπήκοοι του Περδίκκα, άκρως εχθρικοί προς τους Αθηναίους²⁸.

Αξίζει εδώ να προστεθεί ότι στο τέλος του 5ου και στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., απαντούν στη Χαλκιδική ευβοϊκά ανθεμωτά αγγεία (ή μιμήσεις τους)²⁹, ενώ γνωστές είναι και οι ευβοϊκές επιρροές στην περίπου σύγχρονη «Ομάδα Πυργαδίκια»³⁰.

Γ.2. Ο κύκλος του Ζωγράφου της Κύλικας της Ερέτριας: ο Ζωγράφος του Ρίτσου και ο Ζωγράφος της Θεσσαλονίκης 11665

Ο Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας δεν θα πρέπει να επισκέφθηκε απλώς τη Χαλκιδική ως περιοδεύων τεχνίτης, αλλά να εγκαταστάθηκε εκεί, κρίνοντας από την επιρροή του στη σύγχρονη ερυθρόμορφη χαλκιδικιώτικη αγγειογραφία. Για παράδειγμα, οι δύο περίπου σύγχρονοι σκύφοι του Ζ. του Ρίτσου AMΘ 1369 (εικ. 7)³¹ και AMΠ 241 (εικ. 8)³², φέρουν παράσταση Σατύρου και Μαινάδας, πανομοιότυπη και στις δύο όψεις, εμπνευσμένη ίσως από το θέμα του σκύφου AMΘ 10322 του Ζ. της Κύλικας της

Εικ. 7. AMΘ 1369. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Ρίτσου. Α' όψη (φωτ. Ο. Κουράκης, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

Εικ. 8. AMΠ 241. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου του Ρίτσου. Α' όψη (φωτ. Μουσείου, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

Ερέτριας (εικ. 3). Εξάλλου, στον πρώτο (εικ. 7) βλέπουμε εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία γνωστά από τον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας: πρόκειται για το μοτίβο της κατά τομή πεπλοφόρου μορφής με τη γερμένη μπροστά πλάτη (που κρατά

σχολιασμό των γεγονότων που διαδραματίστηκαν λίγο πριν την καταστροφή της Ολύμπου: Carter 1971. Hammond – Griffith 1995, 355–361.

28. Hammond – Griffith 1995, 146.

29. Κύλικα: *Olynthus* XIII, πίν. 12,3. Πρβλ. Ure 1963, 15, 18, 19. Υδρίσκος: *Olynthus* V, πίν. 60,95 και *Olynthus* XIII, πίν. 13,9–10. Λεκανίδες: *Olynthus* V, πίν. 57,83 και 58,81. Πυξίδα (Συλλογή Λαμπροπούλου): Παντή 2008, 68, 238, 248. Για τον 6ο αι. π.Χ., βλ. τις λεκάνες από την Ολύμπου (*Olynthus* V, πίν. 45,19A–B και 53,42A. Ure 1960b, 162–163) και τη λήκυθο από το νεκροταφείο της Νέας Καλλικράτειας Χαλκιδικής (Μπιλούκα – Ευθύμογλου 2011, 413, εικ. 5). Για ευβοϊκές εισαγωγές (ή μιμήσεις) κατά το β' μισό του 5ου και το α' μισό του 4ου αι. π.Χ. στον βορειοελλαδικό χώρο, πρβλ. τις λεκάνιδες από το νεκροταφείο της Ζώνης Έβρου: Ηλιοπούλου 2015, 100.

30. Για την Ομάδα αυτή, που χρονολογείται στον ύστερο 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.: Γιούρη 1972, 11–14. Vokotopoulou 1990, 83–85 (με υψηλότερη χρονολόγηση, που δεν επιβεβαιώνεται από τη νεότερη έρευνα). Παντή 2008, 67–71, 77, 237–238, 247–248.

31. McPhee 1981, 298 αρ. 2. Ύψος 14,2 εκ. Διάμετρος χείλους 16 εκ. Διάμετρος βάσης 10,4 εκ. Προέρχεται από τη Συλλογή του αρχαιώδη Μιχαήλ Ρίτσου, τμήματα της οποίας κατασχέθηκαν ή δωρήθηκαν στο AMΘ κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Πολλά από τα αντικείμενα της Συλλογής πρέπει να προέρχονται από λαθρανασκαφές στην περιοχή της Ολύμπου: Ζαρηγορούλιου 1970, 363. Για τον Ζ. του Ρίτσου, ο οποίος πήρε το όνομά του από τον εν λόγω σκύφο: McPhee 1981, 298–299. Στα έργα του πρέπει να προστεθεί μία τριφυλλόστομη οινόχνη με παράσταση Μαινάδας, Σατύρου και χορεύουσας ανδρικής μορφής, εκτεθειμένη παλαιότερα στο Μουσείο Πολυγύρου (Συλλογή Λαμπροπούλου).

32. McPhee 1981, 298 αρ. 1. Ύψος 14 εκ. Διάμετρος χείλους 16 εκ. Διάμετρος βάσης 10,6 εκ. Πιθανόν από την περιοχή του Πολυγύρου. Δωρεά Αθ. Τσακνή 1970.

Εικ. 9. ΑΜΘ 11665. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Θεσσαλονίκης 11665. Α΄ όψη (φωτ. Χρ. Αβρονιδάκη, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

Εικ. 10. ΑΜΘ 11665. Ερυθρόμορφος σκύφος του Ζωγράφου της Θεσσαλονίκης 11665. Β΄ όψη (φωτ. Χρ. Αβρονιδάκη, © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).

κάποιο αντικείμενο αποδοσμένο με επίθετο λευκό χρώμα³³), τον σάκκο που καλύπτεται από τους βοστρύχους του μετώπου, καθώς και τις δύο πλατιές μελανές κάθετες ρίγες για την απόδοση του ανοίγματος του πέπλου³⁴. Το τελευταίο στοιχείο απαντά και στον σκύφο του Πολυγύρου ΑΜΠ 241 (εικ. 8).

Στο ίδιο πνεύμα με τους σκύφους του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας, πρέπει να ενταχθεί ο μικρός σκύφος ΑΜΘ 11665 (εικ. 9–10), από παρόμοιο κιτρινοκάστανο πηλό³⁵, που φέρει αμαυρό υάλωμα, ανομοιόμορφα απλωμένο στην επιφάνεια, και μίλτο. Το σχήμα του παραβάλλεται με αυτό των σκύφων ΑΜΘ 1311 και 10322, όπως και το θέμα του, με ζεύγος γυναικείων μορφών και στις δύο όψεις, που μάλιστα φορούν πέπλους³⁶ και αντίστοιχα κοσμήματα με αυτά των γυναικών στα αγγεία του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας, αποδοσμένα με επίθετο λευκό χρώμα³⁷. Εξάλλου, η δεξιά πεπλοφόρος της συμβατικώς ονομαζόμενης Β΄ όψης του αγγείου (εικ. 10) θυμίζει ως προς το ένδυμα και τη στάση³⁸

μορφές του τελευταίου, και ειδικότερα την αριστερή γυναίκα της Β΄ όψης του σκύφου ΑΜΘ 1311 (εικ. 2) και την αντίστοιχη στον σκύφο ΑΜΠ-Λ710 (εικ. 6) ενώ έχει επίσης αλογοουρά³⁹. Επίσης, η αριστερή πεπλοφόρος της ίδιας όψης του σκύφου ΑΜΘ 11665 (εικ. 10) θυμίζει σε μεγάλο βαθμό, και πάλι ως προς το ένδυμα και τη στάση, τη δεξιά γυναικεία μορφή της Β΄ όψης του σκύφου ΑΜΘ 10322 του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας (εικ. 4). Ακόμη, η στάση της αριστερής γυναικείας μορφής στην Α΄ όψη του σκύφου (εικ. 9) ανακαλεί αυτήν της γυναίκας που στέκει απέναντι από τον Σάτυρο στον σκύφο ΑΜΘ 10322 του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας (εικ. 3), ενώ το όρθιο στεφάνι που κρατά η σύντροφός της θυμίζει αυτό που κρατά μία από τις Νίκες στον γαμικό λέβητα της Βοστώνης του ίδιου αγγειογράφου⁴⁰. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι ο τονισμός των παρυφών των ενδυμάτων με πλατιές μελανές γραμμές και στιγμές, όπως παρατηρείται στον μικρό σκύφο μας, δεν είναι στυλιστικά άγνωστος

33. Πρβλ. τη δεξιά μορφή της Β΄ όψης του σκύφου ΑΜΘ 1311 (εικ. 2) και δύο από τις απεικονιζόμενες στον γαμικό λέβητα της Βοστώνης του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας. Η ίδια στάση απαντά και στην προαναφερθείσα οινοχόη του Ζ. του Ρίτσου στη Συλλογή Λαμπροπούλου (σημ. 31). Πρβλ. επίσης έναν ντόπιο αναπόδοτο σκύφο της ίδιας Συλλογής (Λ386), που εκτίθεται στο Μουσείο Πολυγύρου, με παράσταση καθιστού θυρσοφόρου και όρθιας γυναίκας που κρατά στεφάνι.

34. Πρβλ. τις μορφές στον γαμικό λέβητα της Βοστώνης του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας. Πλατιές μελανές κάθετες ρίγες απαντούν και σε μία ντόπια, μη αποδοσμένη, υδρία της Συλλογής Λαμπροπούλου που εκτίθεται στο Μουσείο Πολυγύρου (όπου στο πεδίο ζωγραφίζονται μικρές βλαστόσπειρες που απολήγουν σε λωτούς, πιθανότατα εμπνευσμένες από τον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας).

35. 10ΥΡ 8/3-7/3. Ύψος 9,1 εκ. Διάμετρος χείλους 10,6 εκ. Διάμετρος βάσης 7,5 εκ. Προέρχεται από τη συλλογή Παπαηλιάκη (βλ. σημ. 13).

36. Μόνον η αριστερή γυναίκα της Α΄ όψης μοιάζει να φορά χιτώνα κάτω από μιάτιο (εικ. 9).

37. Η μόνη διαφορά είναι ότι στο αγγείο αυτό τα περιδέραια αποδίδονται με λευκά γραμμίδια, ενώ στον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας με λεπτή μελανή γραμμή, από την οποία κρέμονται λευκές στιγμές.

38. Η κατάσταση διατήρησης του αγγείου δεν επιτρέπει να διακρίνουμε αν στα απλωμένα της χέρια κρατούσε κάποιο αντικείμενο αποδοσμένο με επίθετο λευκό χρώμα.

39. Η αλογοουρά, την οποία επίσης συναντάμε στις μορφές της Α΄ όψης του σκύφου μας (εικ. 9), είναι κοινή κόμμωση στις γυναικείες μορφές του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας.

40. Παρόμοιο στεφάνι κρατά η γυναίκα της Β΄ όψης και οι Σάτυροι του σκύφου ΑΜΘ 1369 του Ζ. του Ρίτσου (βλ. εικ. 7).

στον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας αφού απαντά στο μιάτιο της νύφης του γαμικού λέβητα της Βοστώνης⁴¹. Μία ακόμη ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι οι κοντές τριγωνικές συστάδες πτυχώσεων που ξεκινούν από κάθε ώμο στο πάνω μέρος του πέπλου, τόσο της δεξιάς μορφής της Α' όψης (εικ. 9) όσο και της αριστερής της Β' όψης (εικ. 10) του σκύφου ΑΜΘ 11665, αποτελούν επίσης τεχνοτροπικό γνώρισμα του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας (βλ. π.χ. εικ. 1-2, 4, 6)⁴².

Γ.3. Σχόλια στην εικονογραφία

Είναι προφανές ότι τόσο τα σχήματα όσο και η εικονογραφία της ευβοϊκής παραγωγής του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας σχετίζονται με γαμήλιους συμβολισμούς και τελετές. Φαίνεται, όμως, ότι κατά το ξεκίνημά του στη Χαλκιδική, ο ζωγράφος στράφηκε, ίσως αποκλειστικά, στη διακόσμηση σκύφων, στους οποίους έπρεπε πλέον να προσαρμόσει το θεματολόγιό του προκειμένου να ανταποκριθεί στις προτιμήσεις ενός διαφορετικού αγοραστικού κοινού⁴³. Έτσι, από το νέο εικονιστικό του ρεπερτόριο απουσιάζουν πλέον οι φτερωτές μορφές (Έρω, Νίκη) αλλά προστίθεται η μορφή του Σατύρου, η οποία σχεδιάζεται με αξιοσημείωτη ζωντάνια.

Η προσαρμογή του αγγειογράφου στο μικρό και απλό σχήμα του σκύφου είχε άμεσο αντίκτυπο στη δομή των εικόνων του, που πλέον περιλαμβάνουν μόνο ζεύγη μορφών και στις δύο όψεις, οι οποίες είναι εικονογραφικά ισοβαρείς, χωρίς διαχωρισμό της κύριας από τη δευτερεύουσα. Οι δύο μορφές εικονίζονται σε ήρεμη «συνομιλία» ή/και αλληλεπίδραση, με μόνη εξαίρεση τον χορευτή Σάτυρο που προαναφέραμε. Ωστόσο, υπάρχουν διακριτικές εικονογραφικές αντιστίξεις: όρθια και γερμένη γυναικεία μορφή (ΑΜΘ 1311, εικ. 2), γυμνός κινημένος Σάτυρος και ενδεδυμένη ήρεμη γυναίκα (ΑΜΘ 10322, εικ. 3), όρθια ενδεδυμένη γυναίκα και όρθιος γυμνός άνδρας (ΑΜΠ-Λ710). Το στοιχείο αυτό

είναι ακόμη πιο έντονο στον αδημοσίευτο σκύφο ΑΜΠ-Λ396 (τον οποίο αποδώσαμε κοντά ή και στον ίδιο τον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας), όπου η ανθρώπινη μορφή αντιπαρατίθεται με τη ζωική του κριαριού⁴⁴.

Οι δύο σκύφοι του Ζ. του Ρίτσου (ΑΜΘ 1369, ΑΜΠ 241, εικ. 7-8) ακολουθούν επίσης τους «κανόνες» της ισοβαρούς αντιμετώπισης των δύο όψεων του αγγείου και της απεικόνισης αντιστικτικών ζευγών (γυμνός καθιστός Σάτυρος και όρθια ενδεδυμένη γυναίκα), που αντικρίζονται και αλληλεπιδρούν. Τέλος, στον σκύφο του Ζ. της Θεσσαλονίκης 11665 (εικ. 9-10) οι δύο όψεις είναι, επίσης, σχεδόν πανομοιότυπες, όμως δεν υπάρχει αντίστιξη μεταξύ των δύο ήρεμων όρθιων γυναικείων μορφών.

Η γενική εντύπωση που αποκομίζουμε από τον Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας και τους κοντινούς του αγγειογράφους είναι ότι δεν ενδιαφέρονται για την απεικόνιση μυθολογικών επεισοδίων ή συγκεκριμένων σκηνών της καθημερινότητας. Αντιθέτως, οι παραστάσεις τους συνεχίζουν μία βαθιά ριζωμένη παράδοση της εικονογραφίας, δηλαδή τη χρήση στερεοτυπικών μορφών οι οποίες συγκροτούν ένα γενικόλογό και πολύσημο αφηγηματικό πλαίσιο, που αποκτά πιο σαφές νόημα μέσω της εξωτερικής εμφάνισης και της αλληλεπίδρασης των εικονιζόμενων. Φύλο, ηλικία, στάσεις, χειρονομίες, ενδύματα και εξαρτήματα, δήλωση χώρου κτλ. συντείνουν ώστε, παρά την πολυσημία τους, αυτές οι οπτικές αφηγήσεις να μην είναι ακατανόητες⁴⁵. Όπως κάθε εικαστική εικόνα, έτσι και αυτές που εξετάζουμε εδώ εν μέρει «απεικονίζουν» και εν μέρει «παραπέμπουν». Οι σκύφοι μας, λοιπόν, εικονίζουν ζεύγη μορφών, που παραπέμπουν αφενός στο γυναικείο ή/και γαμήλιο και αφετέρου στο διονυσιακό περιβάλλον.

Παρόλο που αυτό το θεματολόγιο είναι κοινός τόπος και στη σύγχρονη αττική αγγειογραφία, με την οποία ήταν ήδη εξοικειωμένο το αγοραστικό κοινό της κεντρικής Χαλκιδικής μέσω των αττικών

41. Πρβλ. επίσης την κατώτερη παρυφή του πέπλου της δαδοφόρου στην προαναφερθείσα υδρία της συλλογής Λαμπροπούλου, που επίσης θα πρέπει να τοποθετηθεί στον κύκλο του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας (βλ. σημ. 34).

42. Βλ. σχετικά σημ. 20. Τα άγκιστρα, όμως, που κοσμούν το τμήμα του πέπλου πάνω από τη ζώνη στις εν λόγω μορφές του σκύφου ΑΜΘ 11665 δεν απαντούν στα έργα του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας.

43. Για παρόμοιες συζητήσεις: Sabetai 2014. Carpenter κ.ά. 2016.

44. Οι ζωικές μορφές, όπως αυτά τα κριάρια και η πάπια του σκύφου ΑΜΘ 1311 (εικ. 1), ίσως είναι στοιχεία που μεταφέρει ο ζωγράφος από την προηγούμενη, ευβοϊκή, φάση του: υπενθυμίζουμε τους ερωδιούς και τις σφίγγες στην υδρία Tozzi και στον γαμικό λέβητα της Βοστώνης. Στον τελευταίο απαντούν, επίσης, φυλλοφόρα κλαδιά στο έδαφος και στο πεδίο (ένδειξη εξωτερικού χώρου), όπως στους σκύφους ΑΜΘ 1311 και ΑΜΠ-Λ710 (εικ. 1-2, 6).

45. Πρβλ. λ.χ. V. Sabetai, *CVA Athens, Benaki Museum 1*, 45 (σχόλια στους πίν. 39-40). Βλ. ευρύτερα για τις θεωρητικές μεθόδους ταύτισης των θεμάτων και νοηματοδότησης των απεικονιζόμενων σκηνών: Stansbury-O'Donnell 2011, 57-109.

αγγείων που έφταναν προ πολλού στην περιοχή, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στα τοπικά εργαστήρια οι θεματολογικές προτιμήσεις εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό και από το τοπικό σχηματολόγιο, στο οποίο πρέπει να προσαρμόσουν τις εικόνες τους οι ζωγράφοι. Ωστόσο, εάν τα έργα του Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας συγκαταλέγονται πράγματι ανάμεσα στα παλαιότερα αγγεία της ερυθρόμορφης χαλκιδικιώτικης παραγωγής, τότε είναι προφανές ότι η επιλογή ενός μάλλον τετριμμένου θεματολογίου ηθελημένα ενέχει εικονογραφική ευρύτητα και πολυσημία, που τα καθιστά πιο εύκολα δημοφιλή σε ένα διαφορετικό, νέο αγοραστικό κοινό⁴⁶.

Και ένα τελευταίο σχόλιο: αναφερθήκαμε στη μακρά εικονογραφική παράδοση των αντιστικτικών ζευγών, στην οποία βασίζεται ο Ζ. της Κύλικας της Ερέτριας και οι κοντινοί του αγγειογράφοι. Δα-

νειστήκαμε τον συγκεκριμένο όρο από τη μουσική ορολογία, στην οποία σημαίνει την ταυτόχρονη συνήχηση δύο ή περισσότερων διαφορετικών φωνών ή μελωδιών, που συνδυάζονται με βάση ένα πρόγραμμα κανόνων έτσι ώστε να ακολουθούν παράλληλη κίνηση μέσα στην ίδια αρμονική σχέση, αποδίδοντας εν τέλει μία ολότητα⁴⁷. Κάτι ανάλογο ισχύει στις «διφωνικές» αντιστικτικές εικόνες που εξετάσαμε εδώ, όπου κάθε μία από τις «συνηχούσες» διατηρεί την αυτοτέλειά της, χωρίς να κυριαρχεί αλλά ούτε και να υποβιβάζεται από τις υπόλοιπες – αντιθέτως προσλαμβάνει επιπλέον νόημα εξαιτίας τους. Βεβαίως, προκειμένου αυτή η σύνθεση να επενεργήσει στον θεατή θα πρέπει η κάθε εικόνα να είναι αναγνωρίσιμη ... και οι αγγειογράφοι που εισήγαγαν και εδραίωσαν τον ερυθρόμορφο ρυθμό στη Χαλκιδική φαίνεται ότι το γνώριζαν πολύ καλά αυτό.

Βιβλιογραφία

- Αβρονιδάκη 2007:** Χ. Αβρονιδάκη, *Ο Ζωγράφος του Άργου. Συμβολή στην έρευνα της βοιωτικής ερυθρόμορφης κεραμικής στο β' μισό του 5ου αιώνα π.Χ.*, Αθήνα.
- Αβρονιδάκη – Κεφαλίδου (υπό προετοιμασία):** Χ. Αβρονιδάκη – Ε. Κεφαλίδου, *Τοπική ερυθρόμορφη κεραμική από τη Χαλκιδική: νέες προσεγγίσεις σε ένα παλιό θέμα*.
- Ανδρειωμένου 1974:** Α. Ανδρειωμένου, «Εκ της δυτικής νεκροπόλεως της Ερετριας», *ΑΑΑ* 7, 229–248.
- Γιούρη 1972:** Ε. Γιούρη, «Η κεραμική της Χαλκιδικής στον 4ο αιώνα π.Χ.», στο *ΚΕΡΝΟΣ. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη, 6–14.
- Ηλιοπούλου 2015:** Σ. Ηλιοπούλου, *Αρχαία Ζώνη IIIα. Το νεκροταφείο: Ταφικά έθιμα και πρακτικές*, Κομοτηνή.
- Κουτσοφλάκης 2013:** Γ. Β. Κουτσοφλάκης, *Ναυσιπλοΐα και Εμπορευματική Διακίνηση στο Νότιο Ευβοϊκό από τον 6ο αιώνα π.Χ. έως τον 14ο αιώνα μ.Χ.* (αδημ. διδ. διατριβή – Πανεπιστήμιο Αθηνών – προσβάσιμη στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/33737#page/1/mode/2up>).
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου κ.ά. 2014:** Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου – Δ. Ακτσελή – Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), *...νέος και με υγείαν αρίστην... Όψεις της ζωής των νέων στην αρχαία Μακεδονία*, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς 2014, Θεσσαλονίκη.
- Μπιλούκα – Ευθύμογλου 2011:** Α. Μπιλούκα – Ε. Ευθύμογλου, «Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής 2011: ταφές αρχαϊκών χρόνων», *ΑΕΜΘ* 25, 411–416.
- Παντή 2008:** Α. Παντή, *Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυθό του Θερμαϊκού Κόλπου (Ακανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)*, Θεσσαλονίκη.
- Σουέρεφ 2011:** Κ. Σουέρεφ, «Ανταλλαγές και εμπόριο στην αρχαία Μακεδονία», στο Δ.Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αιώνα π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, 399–428.
- Στεφανή – Κουκουβού 2018:** Ε. Στεφανή – Α. Κουκουβού (επιμ.), *Αντιγράφοντας (σ)το παρελθόν: Ιστορίες αντιγραφής και έμπνευσης, Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης Νοέμβριος 2018 – Νοέμβριος 2019*, Θεσσαλονίκη.
- Τιβέριος 2012α:** Μ.Α. Τιβέριος, «Αττικά αγγεία πολυτελείας στη Μακεδονία», στο *Αρχαϊκή Κεραμική* 2012, 39–52.
- Τιβέριος 2012β:** Μ. Τιβέριος, «Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στον μακεδονικό χώρο (κυρίως τον παραθαλάσσιο) κατά τους υστερογεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους», στο *Θρεπτήρια* 2012, 172–198.
- Τιβέριος 2013:** Μ. Τιβέριος, «Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στον μακεδονικό χώρο κατά την Εποχή του Σιδήρου – ορισμένες δεύτερες σκέψεις», στο Π. Αδάμ-Βελήνη – Ε. Κεφαλίδου – Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Κεραμικά Εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος-αρχές 5ου αι. π.Χ.)*, *Ημερίδα ΑΜΘ* 2010, Θεσσαλονίκη, 15–24.
- Apel 1972:** W. Apel, *Harvard Dictionary of Music*, Cambridge Mass².
- Bentz 2012:** M. Bentz, “Elean Red-figure Pottery from Olympia”, στο S. Schierup – B. Bundgaard Rasmussen (επιμ.), *Red-figure Pottery in its Ancient Setting. Acts of the International Colloquium Held at the National Museum of Denmark in Copenhagen, November 5–6, 2009*, Gösta Enbom Monographs 2, Aarhus, 99–108.

46. Πρβλ. Langner 2016, 778–781 (με τον χαρακτηριστικό όρο “trivial painting”).

47. Apel 1972, 208-211 λ. counterpoint.

- Cambitoglou – Tudor-Jones 2001:** A. Cambitoglou – O. Tudor-Jones, “The Plain Black-glazed Pottery”, στο *Torone I*, 391–437.
- Carpenter κ.ά. 2016:** T.H. Carpenter – E. Langridge-Noti – M.D. Stansbury-O’Donnell (επιμ.), *The Consumers’ Choice. Uses of Greek Figure-Decorated Pottery*, Boston.
- Carter 1971:** J.M. Carter, “Athens, Euboea, and Olynthus”, *Historia* 20, 418–429.
- Casson 1951:** L. Casson, “Speed under Sail of Ancient Ships”, *TAPA* 82, 136–148.
- Casson 1995:** L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Baltimore².
- Descamps-Lequime 2011:** S. Descamps-Lequime (επιμ.), *Au royaume d’Alexandre le Grand. La Macédoine antique*, Κατάλογος έκθεσης, Λούβρο 2011–2012, Paris.
- Dunbabin – Dunbabin 1962:** A.D.D. Dunbabin – T.J. Dunbabin, “Late Corinthian Vases”, στο T.J. Dunbabin (επιμ.), *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930–1933*, τόμ. II, Oxford, 271–289.
- Gex 2014:** K. Gex, “Red-figure and White-ground Pottery from Euboean Workshops”, στο Schierup – Sabetai 2014, 121–135.
- Gex – McPhee 1995:** K. Gex – I. McPhee, “The Painter of the Eretria Cup: A Euboian Red-figure Vase-painter”, *AntK* 38, 3–10.
- Gimatizidis 2011:** S. Gimatizidis, “Counting Sherds at Sindos. Pottery Consumption and Construction of Identities in the Iron Age”, στο S. Verdan – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer (επιμ.), *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table Organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28–30, 2008)*, BAR International Series 2254, Oxford, 97–110.
- Hammond – Griffith 1995:** N.G.L. Hammond – G.T. Griffith, *Ιστορία της Μακεδονίας*, τόμ. Β (επιμ. Θ. Γεωργιάδης), Αθήνα.
- Hardiman 2010:** C.I. Hardiman, “Classical Art to 221 BC”, στο J. Roisman – I. Worthington, *A Companion to Ancient Macedonia*, Chichester, 505–521.
- Langner 2016:** M. Langner, “Centre and Periphery Levels of Quality in Red-figure Productions of the 4th Century BC”, στο Μ. Γιαννοπούλου – Χ. Καλλίνη (επιμ.), *ήχάδιν I. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, Αθήνα, 760–782.
- MacDonald 1981:** B.R. MacDonald, “The Emigration of Pottery from Athens in the Late Fifth Century B.C. and its Effect on the Attic Pottery Industry”, *AJA* 85, 159–168.
- McPhee 1981:** I. McPhee, “Some Red-figure Vase-painters of the Chalcidice”, *BSA* 76, 297–308.
- McPhee 2001:** I. McPhee, “The Red-figured Pottery”, στο *Torone I*, 353–390.
- McPhee 2006/2007:** I. McPhee, “The Red-figured Pottery from Torone 1981–1984: a Conspectus”, στο J.-P. Descoeudres – S.A. Paspalas (επιμ.), *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Australian Archaeological Institute at Athens, Athens, 10–12 October 2005*, *MeditArch* 19/20, 125–132.
- McPhee 2014:** I. McPhee, “Corinthian Red-figure Pottery: A Brief Survey”, στο Schierup – Sabetai 2014, 103–119.
- Metzger 1978:** I.R. Metzger, „Gefässe mit Palmetten-Lotus Dekor“, στο J.-P. Descoeudres – C. Dunant – I.R. Metzger – C. Bérard, *Eretria VI. Ausgrabungen und Forschungen*, Berne, 63–79.
- Paspalas 2011:** S.A. Paspalas, “Classical Art”, στο R.J. Lane Fox (επιμ.), *Brill’s Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC–300 AD*, Leiden – Boston, 179–207.
- Paspalas 2012:** S.A. Paspalas, “Greek Decorated Pottery II: Regions and Workshops”, στο T.J. Smith – D. Plantzos (επιμ.), *A Companion to Greek Art*, Chichester, 62–104.
- Sabetai 2014:** V. Sabetai, “Sacrifice, Athletics, Departures and the Dionysiac Thiasos in the Boeotian City of Images”, στο Schierup – Sabetai 2014, 13–37.
- Schiering 1964:** W. Schiering, „Rotfigurig bemalte Keramik“, στο A. Mallwitz – W. Schiering, *Die Werkstatt des Pheidias in Olympia, I (OIForsch 5)*, Berlin, 248–266.
- Schierup – Sabetai 2014:** S. Schierup – V. Sabetai (επιμ.), *The Regional Production of Red-figure Pottery: Greece, Magna Graecia and Etruria*, Gösta Enbom Monographs 4, Aarhus.
- Stansbury-O’Donnell 2011:** M.D. Stansbury-O’Donnell, *Looking at Greek Art*, Cambridge.
- Tiverios 2008:** M. Tiverios, “Greek Colonisation of the Northern Aegean”, στο G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, τόμ. 2, *Mnemosyne* Suppl. 193, Leiden – Boston, 1–154.
- Tiverios 2013:** M. Tiverios, “The Presence of Euboeans in the North Helladic Region and the Myths of Heracles”, στο J. Bodzek (επιμ.), *Studies in Ancient Art and Civilization 17. Dedicated to Professor Ewdoksia Papuci-Władyka on the 35th Anniversary of Scientific Work*, Kraków, 97–110.
- Tsimbidou-Avloniti 2011:** M. Tsimbidou-Avloniti, « La production artistique en Grèce du Nord aux époques classique et hellénistique. La grande peinture », στο Descamps-Lequime 2011, 415–417.
- Ure 1960a:** A.D. Ure, “Euboean Floral Black-figured Vases”, *BSA* 55, 211–217.
- Ure 1960b:** A.D. Ure, “Euboean Lekanoi”, *JHS* 80, 160–167.
- Ure 1963:** A.D. Ure, “Small Vases from Euboean Workshops”, *BSA* 58, 14–19.
- Vokotopoulou 1990:** I. Vokotopoulou, “Polychrono: A New Archaeological Site in Chalkidike”, στο J.-P. Descoeudres (επιμ.), *EΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, *MeditArch* Suppl. 1, Sydney, 79–86.
- Voutiras 2011:** E. Voutiras, « La société macédonienne aux époques classique et hellénistique. Littérature et philosophie », στο Descamps-Lequime 2011, 362–363.
- Zaphiropoulou 1970:** Ph. Zaphiropoulou, « Vases peints du musée de Salonique », *BCH* 94, 361–435.

Summary

The Painter of the Eretria Cup: A Euboean Vase-Painter in Chalkidike

Christina Avronidaki, Eurydice Kefalidou

The local red-figure pottery of Chalkidike is known primarily thanks to a pivotal article by Ian McPhee in 1981, based mainly on material from the Olynthos excavations and pieces housed in Thessaloniki and Polygyros. During the last decade, more examples have come to light in various areas of Chalkidike, as well as the Axios valley, to which can be added specimens from the Lambropoulos collection in the Polygyros Museum and others recently discovered in the storerooms of the Thessaloniki Museum. The latter form the springboard for our ongoing research on Chalkidic red-figure, which aims to shed light on local painted pottery during the late 5th and the first half of the 4th c. BC.

In this paper we present a small part of our study, which centers on the Painter of the Eretria Cup, an artist first tentatively related to the local “Chalkidic” red-figure workshop, but then considered Euboean. We believe that this painter, dated to the late 5th/early 4th c. BC, was in fact an immigrant Euboean in Chalkidike, and assign three of his works, the cup fragment Eretria 2714-V 3866, the “Tozzi hydria” and the lebes gamikos Boston 93.107, to his “Euboean phase”, while the skyphoi in Thessaloniki 1311 and 10322, and Polygyros Α-710 to his “Chalkidic” production. The emigration of potters and painters after the end of the Peloponnesian War is a well-known phenomenon, and a movement from Euboea to Chalkidike is easily justifiable by the presence of Euboean colonies in this region and the fluid political situation. It should be added that during the same period there is also evidence of few imports or imitations of Euboean pottery in Chalkidike.

We further suggest that the Painter of the Eretria Cup was not an itinerant craftsman, but must have settled in Chalkidike, as testified by his influence on contemporary local red-figure pottery, i.e. the Ritsos Painter and the “new” Painter of Thessaloniki 11665.